

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

İZMİR YAHUDİ
MEZARLIKLARI

Rakel MİZRAHİ

Danışman
Prof. Dr. Ergün LAFLI

İZMİR-2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Rakel MİZRAHİ
Öğrenci No : 2015800585
Tez Başlığı : İzmir Yahudi Mezarlıkları

Savunma Tarihi : 24/07/2019
Danışmanı : Prof.Dr.Ergün LAFLI

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>
Prof.Dr.Ergün LAFLI	- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof.Dr.Binnur GÜRLER	- Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr.Öğr.Üyesi Gülseren KAN ŞAHİN	- Sinop Üniversitesi

İmza

Rakel MİZRAHİ tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği () / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İzmir Yahudi Mezarlıkları” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../...

Rakel MİZRAHİ

Özet

Yüksek Lisans Tezi
İzmir Yahudi Mezarlıkları
Rakel Mizrahi

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı
Arkeoloji Programı

İzmir tarihinde önemli bir yere sahip olan Yahudiler, yüzyıllardır İzmir ve çevre yerleşimlerde yaşamaktadırlar. 1492 yılında yaşanan İspanya göçü sonrasında İzmir'e yerleşen Yahudiler, İzmir nüfusunda artışa sebebiyet vermişlerdir. Sonraki yıllarda nüfusları çoğalan İzmir Yahudileri kendilerine mezarlık alanları belirlemişlerdir. Bahribaba Maşatlığının İzmir'in ilk Yahudi Mezarlığı olma ihtimali günümüzde devam etmektedir. Yapılan araştırmalar ışığında Bahribaba, Gürçeşme, Bornova, Bergama ve Tire Mezarlıklarının eskiden İzmir Yahudileri tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Adı geçen mezarlıklarda yer alan mezar taşları İzmir Yahudileri hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. İbranice mezar taşlarının okunması sonucunda, kullanılan dil ve teknik dışında mezar taşlarında, ölen kişilerin isimleri, soy isimleri, meslekleri, ölüm yaşları, ölüm yılları, cinsiyetleri, medeni halleri gibi İzmir Yahudilerini yakından tanımamıza sebebiyet verecek önemli bilgileri içerdiğine ulaşılmıştır. Mezar taşlarından alınan bilgilerin yanında İzmir Yahudilerine ait ölü gömme gelenekleri hakkında yapılan araştırmalar, Yahudilerin ahret inançları, defin öncesi ve sonrası gelenekleri, yas tutma süreçleri hakkında bilgiler vermesi açısından önem teşkil eder.

Anahtar Kelimeler: İzmir Yahudileri, İzmir Yahudi Mezarlıkları, İzmir Yahudilerine Ait Ölü Gömme Gelenekleri.

Abstract

**Master's Thesis
Cemeteries of Izmir Jews
Rakel Mizrahi**

**Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Archaeology
Archaeology Program**

The Jews, whose have an important place in the history of Izmir, have been living in Izmir and the surrounding settlements for centuries. After the Spanish immigration in 1492, the Jews who settled in Izmir caused an increase in the Izmir population. In the following years, Izmir Jews, whose population has increased, have identified cemetery areas for themselves. The possibility of Bahribaba cemetery being the first Jewish cemetery of Izmir still continues today. In the light of the researches we know that Bahribaba, Gürçeşme, Bornova, Bergama and Tire Cemeteries were formerly used by the Jews of Izmir. The tombstones in these cemeteries provide us with important information about the Jews of Izmir. As a result of the reading of Hebrew tombstones, it was found that besides the language and technique used, the tombstones contain important information that would lead us to get to know Izmir Jews closely, such as names, surnames, professions, age of death, years of death, gender and marital status. In addition to the information obtained from the tombstones, the investigations about the burial traditions of the Jews of Izmir are important in terms of giving information about the Jewish afterlife beliefs, pre-and post-burial traditions, and mourning processes.

Keywords: Izmir Jews, Izmir Jewish Cemeteries, Burial Customs of Izmir Jews.

İZMİR YAHUDİ MEZARLIKLARI

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	iii
İÇİNDEKİLER	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM İZMİR YAHUDİLERİ

1.1. Kökenleri	9
1.2. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Nüfusları	10
1.3. Yerleşim Alanları	11

İKİNCİ BÖLÜM İZMİR YAHUDİ MEZARLIKLARI

2.1. Bahribaba Maşatlığı	14
2.1.1. Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı	15
2.1.2. 16. ve 17'de İzmir'deki Yahudi Cemaati	17
2.1.3. Bahribaba Maşatlığı Tarihçesi	17
2.2. Bornova Yahudi Mezarlığı	19
2.3. Gürçeşme Yahudi Mezarlığı	22
2.4. Bergama Yahudi Mezarlığı	26
2.5. Tire Yahudi Mezarlığı	28
2.5.1. Tire Yahudileri	28
2.5.2. Tire Mezarlık Alanı	28

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İZMİR YAHUDİLERİNE AİT MEZAR TAŞLARI

3.1. Bergama Yahudi Mezarlığı Mezar Taşı ve Yazıt Örneği	31
3.2. Tire Yahudi Mezarlığı Mezar Taşı ve Yazıt Örneği	32

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İZMİR YAHUDİLERİNE AİT MEZAR TAŞLARI ANALİZİ

4.1. Dil ve Yazım Tekniği	35
4.2. Materyal, Şekil ve Süsleme Tekniği	36
4.3. Mezar Taşı Yazıtı	38
4.3.1. Ölüm Tarihi ve Yaşı	39
4.3.2. Cinsiyet, Unvan ve Medeni Hal	41
4.4. Meslek ve Semboller	41
4.5. Mezar Taşı İşçileri	44

BEŞİNCİ BÖLÜM

İZMİR YAHUDİLERİNE AİT ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

5.1. Yahudilikte Ahiret İnancı	45
5.2. Defin Öncesi	47
5.3. Ölünün Defnedilmesi	49
5.4. Mezar Yeri ve Mezar Taşı Dikilmesi	51
5.5. Defin Sonrası	52
 SONUÇ	 55
KAYNAKÇA	116

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. İzmir Mahalleleri	60
Şekil 2. Karataş, Göztepe	60
Şekil 3. Karataş; İzmir Yahudi Senti	61
Şekil 4. Bahribaba Parkı	61
Şekil 5. Bahribaba Mezarlığının Bulunduğu Alan	62
Şekil 6. Bahribaba Maşatlık Görüntüsü (Mezar Taşları Sol Alt Köşede Görünmektedir)	62
Şekil 7. Bahribaba Maşatlık Görüntüsü	63
Şekil 8. Bahribaba Maşatlık Görüntüsü	63
Şekil 9. Kız Lisesi	64
Şekil 10. Karataş Sokak Görüntüsü	64
Şekil 11. Portekiz Sinagogu Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Yazıt	65
Şekil 12. Şekil 12. Şalom Sinagogunun Girişinde Yer Alan İnşa Yazıtı	65
Şekil 13. Algazi Sinagogu Zemin Kat	66
Şekil 14. İzmir Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı- BahriBaba Mezarlığı	66
Şekil 15. Avram Papo'ya Ait Mezar Taşı	67
Şekil 16. Bornova Yahudi Mezarlığı Giriş Kapısı	67
Şekil 17. Bornova Yahudi Mezarlığı Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan El Kabartması ve Yazıt	68
Şekil 18. Bornova Yahudi Mezarlığı Giriş Kapısı Arka Duvarında Yer Alan İbranice Yazıt	68
Şekil 19. Bornova Yahudi Mezarlığı Giriş Kapısı Arka Duvarında Yer Alan İngilizce Yazıt	69
Şekil 20. Bornova Yahudi Mezarlığı	70
Şekil 21. Bornova Yahudi Mezarlığı, Geometrik Motif Örneği	70
Şekil 22. Bornova Yahudi Mezarlığı, Meryam Levi'nin Mezarı	71
Şekil 23. Şekil 23. Bornova Yahudi Mezarlığı	72
Şekil 24. Bornova Yahudi Mezarlığı Büyük Mezar Taşı	73
Şekil 25. Bornova Yahudi Mezarlığı Büyük Mezar Taşı	74
Şekil 26. Bornova Yahudi Mezarlığı Görkemli Mezar	75
Şekil 27. Bornova Yahudi Mezarlığı	75

Şekil 28. Bornova Yahudi Mezarlığı Snadık Mezarlar	76
Şekil 29. Bornova Yahudi Mezarlığı Üstü Taş ve Toprak İle Kaplı Mezar	77
Şekil 30. Bornova Yahudi Mezarlığı Üstü Toprak İle Kaplı Mezar	78
Şekil 31. Bornova Yahudi Mezarlığında Yer Alan Mezar Taşı	79
Şekil 32. Bornova Yahudi Mezarlığı, Yüksek Ailesi Kabri	80
Şekil 33. Bornova Yahudi Mezarlığı	80
Şekil 34. Bornova Yahudi Mezarlığı, Yüksek Ailesi Kabri	81
Şekil 35. Bornova Yahudi Mezarlığı	82
Şekil 36. Bornova Yahudi Mezarlığı Meşale Sembolü	82
Şekil 37. Bornova Yahudi Mezarlığı, Bitkisel Motif Örneği	83
Şekil 38. Bornova Yahudi Mezarlığı, Doğum Yılı Yazılı Mezar Taşı	83
Şekil 39. Bornova Yahudi Mezarlığında Bulunan Mezar Taşı (evlilik sahnesi tasviri alt orta kısımda yer alır)	84
Şekil 40. İzmir Gürçeşme Yahudi Mezarlığı Girişinde Yer Almış Mermer Yazıt	84
Şekil 41. Gürçeşme Yahudi Mezarlığı Haritası	85
Şekil 42. Gürçeşme Mezarlığı Kuşbakışı	85
Şekil 43. Gürçeşme Mezarlığı, Bahribaba Maşatlığından Gelen Mezar Taşları ve Kemiklerin Bulunduğu Alan	86
Şekil 44. Gürçeşme Mezarlığı, Bahribaba Maşatlığından Gelen Mezar Taşları ve Kemiklerin Bulunduğu Alan	86
Şekil 45. Hayim Palaçi'nin Mezarı	87
Şekil 46. Su Kaynağı	88
Şekil 47. Çakıl Taşları	89
Şekil 48. Hayim Palaçi'nin Mezarı	89
Şekil 49. Gürçeşme Yahudi Mezarlığı Girişinde Yer Alan Dua Yazıtı	90
Şekil 50. Gürçeşme Yahudi Mezarlığı İçerisinde Yer Alan Yazıt	91
Şekil 51. Gürçeşme Mezarlığı İçerisinde Yer Alan Teşekkür Yazıtı	92
Şekil 52. Gürçeşme Mezarlığı Bitkisel Motifler	93
Şekil 53. Gürçeşme Mezarlığı Geometrik Motifler	93
Şekil 54. Gürçeşme Mezarlığı Bitkisel Motifler	94
Şekil 55. Çardak ve İki Sandalye Çizimi	95
Şekil 56. Kitap Çizimi	96

Şekil 57. Kitap Çizimi	97
Şekil 58. Davud Yıldızı Sembolü	98
Şekil 59. Davud Yıldızı Sembolü	98
Şekil 60. Obelisk Tarzı Mezar Anıtı	99
Şekil 61. Obelisk Tarzı Mezar Anıtı Üzerinde Yer Alan Yazıt	100
Şekil 62. Gürçeşme Mezarlığındaki Mikve	101
Şekil 63. Gürçeşme Mezarlığındaki Mikve	101
Şekil 64. Gürçeşme Mezarlığı	102
Şekil 65. Gürçeşme Mezarlığı	102
Şekil 66. Gürçeşme Mezarlığı	103
Şekil 67. Gürçeşme Mezarlığı	104
Şekil 68. Gürçeşme Mezarlığı	105
Şekil 69. Gürçeşme Mezarlığı	106
Şekil 70. Bergama Yahudi Mezarlığı Girişi (2018)	107
Şekil 71. Tire Yahudi Mezarlığı	107
Şekil 72. Kızıl Avlu’da Bulunan Mezar Taşı (Ölüm Tarihi; 1882)	108
Şekil 73. Behor Aharon Azar’ın Mezar Taşı (Ölüm Tarihi; 1868) (Üzerinde sadece kişinin adı, soyadı ve ölüm tarihi vardır)	108
Şekil 74. Tire Yahudi Mezarlığı	109
Şekil 75. İzmir Yahudi Mezarlıları Harita Gösterimi	110
Şekil 76. David Refael’i Karısı Ester’in Bergama’daki Mezar Taşı (Ölüm Tarihi; 1926)	111
Şekil 77. Bergama Talmud Torah Okulu	111
Şekil 78. Tire Yahudi Mezarlığında Bulunan Delikli Mezar Taşı (Ölüm Tarihi; 1843)	112
Şekil 79. Genç Yehudah Duenias’ın Mezar Taşı	113
Şekil 80. Tire Yahudi Mezarlığında Bulunan Mezar Taşı	114
Şekil 81. Gürçeşme Yahudi Mezarlığında Son Gömülen Kişinin Mezar Taşı (tarih hem harf ile hem de rakam ile verilmiştir)	115
Şekil 82. Makas Çizim	115

GİRİŞ

“İzmir Yahudi Mezarlıkları” başlıklı tez çalışması, süreç olarak İzmir’de yaşayan ilk Yahudilerden günümüz Yahudilerine kadar olan süreci kapsamaktadır. Konu kapsamında ele alınan mezarlıklar günümüzde kullanılmayan, eskiden defin işlemleri gerçekleştirilmiş mezarlıklardır. İzmir’de günümüzde defin işlemlerine açık olan Altındağ Yahudi Mezarlığı ele alınmamıştır. Esas olarak ele alınacak konular İzmir Yahudileri, İzmir Yahudi Mezarlıkları ve Mezar Taşları, Ölü Gömme Gelenekleridir. Yapılan araştırmalar sonucunda elde edilen kaynaklar ışığında konu başlıkları incelenmiştir. Araştırma ilk olarak kaynak taramaları sonucunda incelenmiş ve günümüz verileri ile karşılaştırılarak devam etmiştir. İzmir Yahudilerinin hangi kültürlerin etkisi altında kaldığı ve bu süreçte geleneklerindeki değişimler incelenmiştir. Sonucunda ulaşılan veriler tezin zengin bir içeriğe dönüşmesine yardımcı olmuştur. Tezin “İzmir Yahudi Mezarlıkları” konu başlığı altında seçilmesinin nedeni bilimsel açıdan mezarlık kavramının, mezar taşlarını ve mezarlıklarda gömü adetlerini kapsamasıdır. Bu konu daha önceden sayılı araştırmacılar tarafından farklı dönemlerde araştırılmıştır. Fakat günümüzde belirsizliğini koruyan konular varlıklarını sürdürmektedir. Bu konulara değinmek ve okuyucuya İzmir Yahudilerine ait bilgileri farklı açılardan değerlendirmeleri adına araştırma yapılmıştır. Önceden yapılan araştırmalar ışığında veriler değerlendirilmiş ve yorumlar yapılarak tez oluşturulmuştur.

İzmir Yahudileri yüzyıllardır İzmir topraklarında hayatlarını sürdürmektedir. Yahudilerin İzmir’deki kökenlerinin antik dönemlere uzandığını söyleyen araştırmacılar bulunmaktadır. Gerek İzmir gerekse çevre yerleşimlerde Yahudilerin toplumda önemli rolleri olduğunu bilmekteyiz. Özellikle çevre yerleşimlerden biri olan Sardes bize Yahudilerin yaşamları hakkında önemli deliller sunmaktadır. Sardes antik kentinde bulunan Yahudi Sinagogu da bu delillerden biridir. Yapılan araştırmalar, Bizans tarihinde İzmir’deki Yahudiler hakkında pek bilginimizin olmamasına rağmen 1200lerde yaşanan Kuşadası göçünden bahsetmektedir. Bu dönem sonrası Yahudilerin İzmir topraklarında yaşadıklarını kanıtlayan önemli buluntular ve tarih sayfalarında gözlenen önemli ayrıntılar ilgi çekicidir. Bu tezde İzmir’de yaşamış Yahudilerin özellikle 1492 İspanya göçü sonrasında nüfusları, mezarlıkları, mezar taşları ve ölü gömme gelenekleri incelenmiştir.

İlk bölüm İzmir Yahudilerinin kökenlerini, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi nüfuslarını ve yerleşim alanlarını anlatmaktadır. Mezarlıklar hakkında yapacağımız araştırmalar öncesinde İzmir Yahudilerinin kökenlerini, nüfuslarını ve yaşam alanlarını incelememiz büyük önem arz eder. Araştırmalar gösterir ki, 1492 senesinden sonra İzmir'e göç eden Yahudiler ilk göç dalgası sırasında İzmir'in merkezine yerleşmemişlerdir. O dönemlerde İzmir, savaş, deprem, yangın, hastalık gibi beşeri ve doğal afetler sonucunda tercih edilen bir şehir değildir. Fakat 1500lü yıllarda yaşanan ticari gelişmelerle İzmir, dışarıdan ve çevre yerleşimlerden göç alan bir şehir haline gelmiştir. Sonrasında yaşanan liman gelişimi ve ticari gelişimler İzmir'in nüfusunu hızlıca arttırmıştır. Bu artış sırasında Yahudiler de İzmir topraklarına göçlerine devam etmişlerdir. 19. yüzyılın sonunda İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sonra en kalabalık şehri olduğu yapılan araştırmalar sonucunda gözlenir. İzmir Yahudileri, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi nüfusları bölümü altında, süreç içerisinde yaşanan yangınlar, salgınlar gibi önemli olaylar esnasında değişen nüfus oranlarını göstermektedir. Nüfusları artan Yahudilerin zamanla İzmir'in şehir merkezine olan göçleri daha çok Karataş, İkiçeşmelik, Mezarlıkbaşı gibi alanlara olmuştur. Devam eden yıllarda Göztepe gibi yerleşimlere kayıldığı gözlenmiştir. Bu yerleşimlerin Yahudilere ait en güzel örneklerini görebileceğimiz yerlerden biri Kemeraltı bölgesinde bulunan Havra Sokağı'dır. Kemeraltı bölgesinde Yahudilere ait ibadet alanları vardır. Yaşadıkları alanlara sinagoglar inşa etmişlerdir. Yahudilerin kültürlerini en güzel görebileceğimiz alanlardan biri olan sinagoglar, kültürel miraslarımızdandır. Aynı şekilde mezarlık alanları da Yahudiler hakkında önemli bilgiler edinebileceğimiz yegâne yerlerin başında gelir. Tezin ikinci bölümü ise İzmir Yahudi Mezarlıklarıdır. Bu konu başlığı altında yer alan bölümler; Bahribaba Maşatlığı, Bornova Mezarlığı, Gürçeşme Mezarlığı, Bergama Mezarlığı ve Tire Mezarlığıdır. Bahribaba Maşatlığı İzmir Yahudilerinin, İzmir'deki ilk mezarlık alanı olarak düşünülmektedir. 2013 yılında yapılan tünel kazıları sırasında Yahudilere ait kemikler ve mezar taşları çıkarılmış ve alan sit alanı olarak belirlenmiştir. Öncesinde yapılan araştırmalar şu esnada büyük önem taşır. Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı gerçekleştirilmeden önce bazı araştırmalar bize bu alanlara yakın bir mezarlıktan bahsetmekteydi. Özellikle tezin ana kaynaklarından biri olan Avram Galante'nin, "Histoire Des Juifs De Turquie"

kitabında bu mezarlıktan bulunan en eski mezar taşından bahsedilmektedir. Günümüzde elimizdeki en önemli veriyi sağlamaktadır. Somut olarak elimizde daha eski bir mezar taşı bulunmamaktadır. Bu nedenle araştırmalar bize en eski mezarlığın Bahribaba Mezarlığı olduğunu göstermektedir. Maşatlık tarihi hakkında bilgilerimizi çoğaltacak kaynakların başında araştırmacı tarihçi Siren Bora tarafından yazılan “Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri” ve “İzmir’de Yahudi Mezarlıkları, Tarihçe, Kitabeler ve Smyrna Agorası’nda Yer Alan Yahudi Mezar Taşları” adlı eserler gelir. Bahsi geçen araştırmalar çerçevesinde İzmir Yahudilerine ait en eski mezarlık alanı hakkındaki bilgiler Maşatlık Tarihçesi bölümü altında incelenmiştir. Adı geçen kişiler tarafından yapılan araştırmalar aslında tezin ana kaynaklarıdır. Tez içinde incelenen mezarlıklar ve tarihçeleri, tarihimize ışık tutan iki araştırmacının çıkarımları üzerinden ilerleyecektir. Bornova 18. Ve 19.yy’larda Yahudilerin yaşadığı alanlardandır. Bornova Yahudi Mezarlığı ise 1880 yılında Alexander Sidi tarafından oluşturulmuştur. En son gömünün 1969 yılında yapıldığı bilinmektedir. Yahudilere ait bir diğer mezarlık ise Gürçeşme Mezarlığıdır. Gürçeşme mezarlığı günümüzde kullanıma kapalıdır. Kesin olarak 1928-1934 yılları arasında İzmir Cemaatinin defin işlemlerine açık olduğu bilinmektedir. Gürçeşme mezarlığındaki bazı taşların Konak Tünelleri Kurtarma kazısı sonucunda çıkarılan mezar taşları olduğu bilinir. Ayrıca 1928 yılında Bahribaba Maşatlığı’nın istimlak edilmesi sonucunda 972 adet mezara ait kemikler ve mezar taşları Gürçeşme’ye taşınmıştır. Yahudilere ait bir diğer mezarlık ise Bergama Mezarlığıdır. 1987 yılında Minna Rozen adlı araştırmacı Bergama ve Tire Yahudi Mezarlık alanlarını incelemiştir. Tezde, 1992 yılında yayınlanan, “A Survey of Jewish Cemeteries in Western Turkey” başlıklı makale Bergama ve Tire Mezarlıklarının incelenmesinde önemli bir yol gösterici kaynaktır. Bergama Yahudi Mezarlığı maalesef günümüzde tahrip olmuş durumdadır. Bu nedenle elimizdeki fotoğrafların çoğunluğu Minna Rozen’in 1987 yılında çektiği fotoğraflardır. Bu nedenle kaynak, tezin içeriği açısından oldukça önemlidir. Bergama Yahudi Mezarlığının diğer incelenen mezarlıklardan bir farkı, mezar taşı olarak kullanılacak olan birçok taşın çevredeki terk edilmiş Yunan ve Bizans kalıntılarından alınmış olmasıdır. Bu da tarih sürecinde kültürlerin birbiri arası etkileşimini göstermesi açısından büyük önem taşır. Daha sonraları, Bergama Mezarlığındaki mermer taşların bir kısmı Bergama’daki “Kızıl Avlu” olarak bilinen

Bizans Kilisesinin avlusuna taşınmıştır. Günümüzde bu alanda Yahudilere ait mezar taşlarını gözlemlemekteyiz. İncelenen bir diğer mezarlık alanı ise Tire Yahudi Mezarlığıdır. Tire, İspanya göçü sonrasında Yahudilerin yerleşim alanı olmasından ötürü önemlidir. Tire’de bulunan mezarlıktan ele geçen mezar taşları bize İzmir Yahudilerinin tarihçesini göstermesi açısından önem teşkil eder. Bu konu başlığı altında Avram Galante’nin Tire Mezarlığına yaptığı ziyaretten elde edilen bilgileri görebiliriz. 1904 yılında yapılan araştırmadan elde ettiği veriler, elimizdeki Tire Yahudi Mezarlığı hakkındaki en eski verilerdir. Bu veriler ışığında somut olmayan bilgiler, Tire’de İspanya göçü öncesinde Yahudilerin yaşadığını göstermektedir.

Araştırılan mezarlıkların hiç biri günümüzde defin işlemlerine açık değildir. Bu mezarlıklardan elde edilen veriler ışığında mezar taşlarının incelemesinin yapılması, İzmir Yahudileri hakkındaki bilgilerimizi oldukça arttırmaktadır. Üçüncü bölümün konu başlığı İzmir Yahudilerine Ait Mezar Taşları’dır. Mezar taşlarından elde edilen önemli bilgiler arasında, İzmir Yahudilerine ait isimler, cinsiyetler, meslekler gözlenmiştir. Tarih boyunca mezarlıkların o bölgede yaşayan insanlar hakkında en önemli verileri sağladığımız alanlardan biri olduğu aşikârdır. Mezar taşları da bu verilerin sağlanmasında ilk sıradadır. Bu nedenle tezin en önemli bölümlerinden biri de mezar taşları ve incelemeleridir. Üçüncü bölümün alt konularında ise Tire ve Bergama Mezarlıklarında yer alan mezar taşları incelenmiştir. Bergama ve Tire Yahudi mezarlıklarında bulunan mezar taşlarında gözlenen dil İbranicedir. İbranice yazıtlardan dilin mezar taşlarını yapan işçiler tarafından iyi bir şekilde bilindiği ve kullanıldığı kanısına varılmıştır. Bu konu başlığı altında İbranice yazıtların çevirilerinden örnekler verilmiştir. Dördüncü bölümün konu başlığı ise İzmir Yahudilerine Ait Mezar Taşlarının İncelenmesidir. Bu konu başlığının alt bölümleri, “Dil ve Yazım Tekniği”, “Materyal, Şekil ve Süsleme Tekniği”, “Mezar Taşı Yazıtı”, “Ölüm Tarihi ve Yaşı”, “Cinsiyet, Unvan ve Medeni Hal”, “Meslek ve Semboller” ve “Mezar Taşı İşçileri”dir. Mezar taşları üzerinde gözlenen dil ve yazım tekniği 17.yy’dan 19.yy’a kadar olan süreçte oldukça sadedir. 19.yy’dan sonraki süreçte ise şiirsel dil ilgimizi çekmektedir. Süslü cümleler kullanımı, ölen kişilerin yaşları, cinsiyetleri gibi özelliklerin ortaya çıkmamızı sağlamıştır. Yazıtlarda yer alan şiirsel dil, sadece kişilerin özelliklerini bize göstermesi açısından değil ayrıca geride kalan kişilerin çektikleri acıları göstermesi

açısından önem taşır. Mezar taşlarında 17.yy'a kadar taş kullanılmıştır. Sonraki yıllarda ise mermer kullanımının arttığını bilmekteyiz. Mermerlerin önceden kullanılan başka binalardan alındığına dair elimizde somut veriler vardır. Tire'deki bazı mezar taşlarının bu nedenlerden dolayı boyutlarının çok büyük olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu büyük mermerlerin üzerindeki yazıt tüm taşı kaplar niteliktedir. Mezar taşlarının kesiminin kare olanlarının yanında dikdörtgen olanlar çoğunluktadır. Mezarda ölülerin genellikle toprak altına gömüldüğü bilinir. Üstüne ise İzmir Yahudileri, sandık tarzında mermer taş bloklar yerleştirmişlerdir. Bu İzmir Yahudileri tarafından tercih edilen bir mezar tipidir. Gürçeşme Mezarlığında göz alıcı örnekler gözlenmektedir. Sefarad Yahudilerine ait mezar taşlarının genel olarak yatay konulduğu bilinmektedir. Dikey mezar taşları ise genel olarak Aşkenaz Yahudilerine aittir. Fakat İzmir Yahudilerine ait, Sefarad Yahudilerinden olan kişilerin mezarlarında mezar taşı dikey olan örnekler de gözlenmiştir. Ayrıca Gürçeşme ve Bornova Mezarlıklarında dikilitaş anıtların ve aynı zamanda yatay mezar taşlarının aynı anda bulunduğu mezarlar da gözlenmiştir. Yapılan araştırmalar gösterir ki, mezar taşlarının üzerindeki süsleme motifleri 19.yy'ın sonlarında başlar. Önceleri az da olsa gözlenen geometrik süslemeler, sonraları kendini daha çok göstermeye başlamıştır. Geometrik motifler genellikle mezar yazıtını tamamen çevreleyecek şekilde verilmiştir. Ayrıca devam eden yıllarda geometrik motiflerin yanına bitkisel motifler de gözlenmeye başlanır. Özellikle mezar taşlarının sağ ve sol üst köşelerinde bir daire içerisinde yer alan çiçek motifleri mezar taşlarını süsler. Ayrıca Gürçeşme ve Bornova Mezarlığında yer alan bazı mezar taşlarının ve mezarların üstünde yer alan sandık şeklinde mermer blokların üzerlerinin bitkisel motiflerle bezeli olduğu gözlenmiştir. 20.yy mekanik süsleme tekniklerinin bulunmasıyla birlikte motiflerin zamanla yok olduğu gözlenmiştir. Ayrıca İzmir Yahudilerine ait mezar taşları yazıtlarının çoğunlukla kazıma tekniği ile yapıldığı gözlenmektedir. İbranice harfler genellikle çeşitli aletlerle kazınarak verilmiştir. Yazıtların içeriği de İzmir Yahudileri hakkında oldukça fazla bilgi vermektedir. Mezar taşı yazıtlarında, ölüm yılları, genellikle en alt satırda yer almaktadır. Ölüm yaşı tam olarak verilmiş bir mezar taşı yoktur. Fakat Bornova Yahudi Mezarlığında doğum yılı verilmiş bir mezar taşına rastlanmıştır. Ayrıca ölen kişilere karşı saygılarını göstermek adına yazıtlarda kullanılan kalıplar vardır. Kalıplaşmış

kelimeler arasında ölen kişilerin yaşlı olduğunu gösteren kalıplar vardır. Ayrıca bazı mezar yazıtları ise ölen kişinin ailesinin ağzından yazıldığı için ölen kişinin genç yaşta vefat ettiği çıkarımını yaptığımız mezar taşları vardır. Ayrıca ölen kişiye olan saygılarını göstermeleri adına bazı kalıplar kullanılmıştır. Bu kalıp kelimeler Mezar Taşı Yazıtı konu başlığı altında incelenmiştir. Bu kalıplar arasından bazı cümleler İzmir Yahudilerinin ahiret inançları hakkında bilgi vermesi açısından da önem teşkil eder. Ayrıca son bölüm olan İzmir Yahudilerine Ait Ölü Gömme Gelenekleri bölümünde de bu konu detaylıca işlenmiştir. Mezar taşlarında ölüm tarihleri genellikle mezar taşının sonunda yer alır. İzmir Yahudilerine ait mezar taşlarında gözlenen bir değişik özellik ise ölüm tarihlerinin bazen harfler ile yazılmasıdır. İbrani takvimine göre yazılmıştır. Genellikle rakamlar ile gözlenen ölüm tarihleri bazen de harfler ile gösterilir. Gimitraya denilen bu sisteme göre her harfin bir sayı değeri vardır. Bu sayı değerlerinin toplamı ölüm yılını vermektedir. Ölüm Tarihi ve Yaşı konu başlığı altında detaylıca incelenmiştir. Mezar yazıtlarında gözlenen bir diğer özellik ise ölen kişilerin cinsiyetleri ve medeni halleridir. İncelenen İzmir Yahudilerine ait isim kısmı kırık olan mezar taşlarının bir kısmında ölen kişinin kadın veya erkek olduğu yazıtta belirtilmiştir. Özellikle şiirsel bir dille yazılmış olan yazıtlarda ölen kişinin erkek veya kadın olduğunu anlıyoruz. Gözlenen bir diğer bilgi ise mezar taşlarının üzerinde yer alan sembollerdir. Semboller bize ölen kişilerin meslekleri hakkında bilgi vermektedir. Makas, bıçak, gözlük, kitap gibi objeleri mezar taşlarının üzerinde görmekteyiz. Bu objeler ile ölen kişilerin meslekleri anlatılmıştır. Ayrıca meslekleri dışında genç yaşta ölen bir kişinin mezarında çardak gözlenmiştir. Ölen kişinin evlilik çağında olduğunu gösterdiği düşünülmektedir. Yahudi evlilikleri sırasında gelin ve damadın çardak altında evlilik yeminini ettiğini bilmekteyiz. Yahudiliğin simgesi olan Davud yıldızını da mezar taşlarında görmekteyiz. Tezin devamında mezar taşı işçilerine değinilmektedir. İzmir’de mezar taşı işçileri İbraniceye hâkimdir. İzmir’in çeşitli yerleşimlerinde İbranice eğitim veren okulların olduğuna tezin içerisinde değinilmiştir. Beşinci ve son bölüm İzmir Yahudilerine Ait Ölü Gömme Gelenekleridir. Beşinci bölümün alt başlıkları; Yahudilikte Ahiret İnancı, Defin Öncesi, Ölünün Defnedilmesi, Mezar Yeri ve Mezar Taşı Dikilmesi, Defin Sonrasıdır. Yahudilikte ölü gömme gelenekleri genel hatlarıyla dini kitaplara dayanmaktadır. Yapılan çıkarımlar sonucunda gelişen

gelenekler dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Yahudiler tarafından farklı kültürlerden etkilenerek günümüze ulaşır. İzmir Yahudilerinin ölü gömme geleneklerini koruyarak, olabildiğince farklılaştırmadan günümüzde de devam ettirdiklerini gözlemledik. Tezin bu aşamasında İzmir Yahudilerinden, Haham Moşe Mizrahi ile Mayıs 2019’da yapılan görüşmeler sonucunda bilgiler edinilmiştir. Beşinci bölümün oluşmasında yapılan görüşmeler önem teşkil eder. Günümüzde ölü gömme adetlerinin nasıl yapıldığı hakkında detaylı bilgiler edinilmiştir. Yahudilikte Ahiret inancı tartışmalı bir konudur. Tevrat’ta sadece bir bölüm dışında öteki dünya inancına ait bilgi yoktur. Bu da Yahudilerin inanışlarını daha çok var olan yaşama odaklamalarını sağlar. Ahiret inancı zamanla farklı kültürlerden etkilenilerek günümüze ulaşır. Tanah kitabında yer alan bazı yorumlamalar da Ahiret inancı hakkında değişik inanışların oluşmasına neden olur. Detaylı bilgi Yahudilikte Ahiret İnancı konu başlığı altında verilmiştir. İzmir Yahudilerine Ait Ölü Gömme gelenekleri Defin Öncesi ile başlar. Ölüm haberi sonrası her toplumda olduğu gibi İzmir Yahudileri de belirli ritüeller sergiler. Bu gelenekler arasında ölüm haberini alan kişinin, acısını belli etmek için kıyafetlerini yırtması gibi ritüeller gözlenmektedir. Bu ve buna benzer geleneklerin çoğu Tevrat’ta geçen bölümler sonucu gelenekselleşmiştir. Defin için ölünün hazırlanma süreçleri ve defin işlemlerinde de farklı âdetler gözlenmiştir. Yahudilikte ölen kişinin bedeninin olabildiğince bekletilmeden gömülmesi gerektiği inancı vardır. İzmir Yahudilerinde de bu inanç vardır. Ölen kişinin bedeninin bekletilmesinin, ruhuna yapılan bir saygısızlık olduğuna inanılır. Aynı şekilde bedenın defin işlemleri için hazırlanması sırasında ölünün bedenine gereksiz yere dokunmanın yanlış olduğu görüşü vardır. Ölünün ruhuna saygısızlık yapılmaması için bedene dokunulmaz. Bu nedenle mumyalama, yakma gibi gelenekler Yahudilikte gözlenmemektedir. Bedenin toprağa gömülmesinin nedeni, Yahudilik inancına göre beden var olduğu sürece ruhun, varlığını Tevrat’ta az da olsa geçen, “Şeol” denilen karanlıklar diyarında sürdürmekte olduğuna inanılmasıdır. Bu nedenle bedene gerekmedikçe dokunulmaz ve bedenın toprağa karışması için toprağa gömülür. Antik dönemde mezarlıklar genellikle atalar ve ailelerin gömüldüğü alanlardı. Günümüzde de bu özelliğın devam ettiğı bilinmektedir. Ölen kişiler genellikle, ölmüş olan aile mensuplarının yanına veya yakınına gömülürler. Antik dönemlerde mezar taşı geleneğı olmadığı için

mezarları tazelemek ve ziyareti belli etmek adına mezara taş koyma geleneği mevcuttu. Günüümüzde bu gelenek İzmir’de devam etmektedir. Yine antik dönemde mezara çiçek bırakma âdeti vardı. Hatta sıcak iklimden dolayı olduğu düşünölen çürümelere karşı mezara baharatlar ve güzel kokulu çiçekler bırakılmaktaydı. Günüümüzde İzmir Yahudileri bu geleneği devam ettirmemektedir. Ölüünün defni sonrasında ise yas tutma süreci gözlenmektedir. Çoğu toplumda olduğu gibi İzmir Yahudileri de belli gelenekler ile yas tutma süreçleri gözlenir. Yas tutma sürecinin ilk yedi gününde belirli ritüeller gerçekleştirilir. Kıyafet yırtma, her gün ölüünün ruhu için mum yakma, yerde oturma gibi gelenekler gözlenmektedir. Her ay ve sene doluncaya kadar da belirli gelenekler devam ettirilir. Detaylı bilgi beşinci bölümün son alt başlığı olan Defin Sonrasında yer almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İZMİR YAHUDİLERİ

1.1. Kökenleri

İzmir, antik dönemlerden itibaren ılıman iklimi, coğrafi konumu ve jeolojik özellikleri açısından insanoğlu için elverişli bir yerleşim yeri olmuştur. Tarihsel sıra ile bakıldığında zaman Truvalılar, İyonlar, Lidyalılar, Persler, Romalılar, Bizanslılar ve Türklerin, İzmir ve çevresinde yaşadıklarını bilmekteyiz.¹ Yahudilerin ise kaç yıllarından beri İzmir ve çevresinde yaşadıklarının kesinliği olmaması ile birlikte, tarihçilerin çeşitli tahminleri söz konusudur. Kimi araştırmacılar bu tarihi M.Ö. 530'a kadar götürmektedir. Babil Sürgünü olarak da geçen Babil Esareti, Yehuda Krallığı'nın Babilliler tarafından MÖ 598 ve MÖ 587 yıllarında fethedilmesi sonucu Yahudilerin Babil'e sürülmeleri ve buradaki tutsaklık dönemidir. Sürgün dönemi, MÖ 538'de Babil'in Persler tarafından fethedilmesi ile resmen sona ermiştir. Pers kralı Büyük Kiros Yahudilerin Filistin'e dönmelerine izin vermiştir. Tanah'ın "Yeremya" bölümünde Babil Sürgünü'nün 70 yıl sürdüğü yazar.² Fakat bu esaretten kurtulan Yahudilerin bütün hepsi Filistin bölgesine dönmemiş, hayatından memnun olanlar bulundukları bölgelerde yaşamaya devam etmiş ve yeni alanlar olan Halep, Maraş, İzmir, İstanbul, Edirne, Rumeli ve Rodos şehirlerine göç etmişlerdir.³ Bu bilgiler ışığında düşündüğümüzde İzmir'de Yahudilerin varlığını M.Ö. 500lerde olduğunu söyleyen araştırmacılar çoğunluktadır. Bir başka düşünce ise, Büyük İskender'in (M.Ö. 356-323) Filistin (bugünkü İsrail) bölgesini işgali sonrasında burada yaşayan Yahudileri İzmir'e ve çevresine getirdiğidir.⁴ İzmir Yahudileri hakkındaki tahminlerimizi çoğaltacak bir diğer önemli yerleşim yeri ise Sardes kentidir. Bu kentteki arkeolojik

¹ Ekrem Akurgal, **Eski İzmir I :Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, ss. 11-13

² Tanah, Yeremya, 11/12

³ Hammet Arslan, "Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2, 2016,(İzmir Yahudileri) s.198

⁴ Bkz. Avram Galante, **Histoire Des Juifs De Turquie**, Cilt 2, İstanbul Mat., 1986, (Juifs De Turquie), s.251. İzmir'in ilk papazı St. Polycarp (ölüm yılı 166-155) döneminde İzmir'de bulunan Yahudilerin kökenlerinin Büyük İskender döneminde gelen Yahudiler olduğunu yazmaktadır.

araştırmalar kapsamında Yahudilere ait bir tapınak bulunmuştur.⁵ Sardes Sinagogu'nun bulunması, Yahudilerin İzmir ve çevre bölgelerinde yaşadıklarına ait tezi kanıtlar niteliktedir.⁶ Bizans döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun İzmir'i işgaline (1424) kadar olan süreç hakkında İzmir'de yaşayan Yahudiler hakkında pek bilgimiz olmaması ile birlikte, 1207 yılında Kuşadası'ndan İzmir'e bir Yahudi göçünden söz edilmektedir.⁷

İzmir'in Osmanlı Dönemi fethine kadar İzmir'de Yahudilerin olup olmadığı bir tartışma konusudur. Kimi araştırmacıya göre Osmanlılar kenti fethettikleri zaman kentte İskender zamanından beri orada yaşayan Yahudiler vardır. İzmir'de yaşamış Yahudilerin hepsi Roman ya da Romanoit olarak adlandırılmışlardır. 2. Mehmet'in İstanbul'u fethine kadar olan süreçte İzmir'e yerleşmiş Yahudilerdir. Başka bir görüş ise İstanbul fethi sonrası Romanoitlerin İstanbul'a sürgün edilmiş olmalarıdır.⁸

1.2. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Nüfusları

1492 yılında İspanya'da Elhamra Kararnamesi yayınlandı. Bu kararname, Yahudi dinine mensup kişilerin Hristiyan olmamaları durumunda İspanya'yı terk etmesi gerektiğini yazar. Bunun üzerine din değiştirmek istemeyen Yahudiler, 31 Temmuz 1492 tarihine kadar İspanya'yı terk etmek durumunda kalmışlardır. Ardından 1497 yılında Portekiz aynı uygulamayı hayata geçirdi.⁹ Bu dönemde İzmir, savaş, deprem, yangın, hastalık gibi beşeri ve doğal afetler sonucunda pek tercih edilen bir şehir değildi.¹⁰ Bu nedenle İber Yarımadasından göç eden Yahudiler, İzmir'den daha geniş imkânlarla sahip çevredeki diğer yerleşim alanlarına göç ettiler. Fakat zamanla, 1566 yılında Osmanlı Devleti tarafından Sakız adasının fethi sonucunda İzmir, ticari açıdan gelişmeye başladı ve sonrasında çevre şehirlerde yaşayan Yahudiler İzmir'e

⁵ Sardes Sinagogu'nun keşfi Roma döneminde yaşamış Yahudiler ile ilgili varsayımların değişmesine sebebiyet vermiştir.

⁶ Hammet Arslan, Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu, **Milel ve Nihal Araştırma Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2014, s.120

⁷ Siren Bora, **Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, İzmir, 2015, (Karataş) s.14

⁸ Bora, Karataş, ss.14,15

⁹ Metin Delevi ve Sento Almaleh, "Elhamra Kararnamesi", **Şalom**, 1 Ağustos 2012, http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-82866-tarihte_haftanin_olayi_elhamra_kararnamesi_31_temmuz_1492.html , (30.05.2019)

¹⁰ Arslan, İzmir Yahudileri, s.199

göç etmeye başladılar.¹¹ İzmir bu yıllarda farklı bölgelerden aldığı göçler sayesinde hızla büyüyen ve iktisadi açıdan gelişen bir şehir durumunu almaya başlamıştır.

Fakat 1688'de yaşanan deprem İzmir'de 20.000 kişinin ölümüne neden olur, Yahudi mahallesini esirgemez ve ekonomiyi iflas ettirir. Ancak şehir ve liman kısa zamanda yeniden inşa edilir ve Yahudi cemaati eski konumuna geri döner. Yıkımlara rağmen zamanla toparlayıp iktisadi açıdan hızla büyümeye devam etmiştir. Şehrin ticari açıdan gelişmesi çevre yerleşimlerdeki insanların İzmir'e göç etmelerine sebebiyet vermiştir.¹² 1812 yılında Yahudi nüfusunun 5.000 e düştüğü görülmektedir.¹³ 1800'lere gelindiğinde genel nüfus, 100.000 iken 1885'te İzmir gelişmeye devam etmiş, genel nüfus büyük bir yükselişe geçmiş ve 225.000'e çıkmıştır. 19. yüzyılın sonunda İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'dan sonra ve İskenderiye, Şam, Edirne ile Selanik'ten önce en kalabalık şehridir.¹⁴ 1900'lü yıllara gelindiğinde ise İzmir genel nüfusunun arttığını bilmekteyiz. 1919 yılında genel nüfusun 300.000, Yahudi nüfusunun ise 30.000'dir. Yahudi nüfusu, İzmir nüfusunun %10'unu oluşturmaktadır. 1927 T.C. Devlet Salnamesi'ne göre İzmir'in genel nüfusu 165.969, Yahudi nüfusu ise 31.486'dır.¹⁵ İkinci Dünya Savaşı ardından Yahudiler İzmir'den göç etmeye başladılar. 1945 yılında, İzmir'de 15.784 Yahudi vardır. Nüfusun hızlıca düştüğü gözlenmektedir. Ardından, yıllara göre Yahudi nüfuslarını şu şekilde vermektedir, 1955, 1960, 1965 yıllarında, nüfuslar 5.383, 5.067, 4.067 şeklindedir. 1970'den itibaren nüfus sayımlarında din belirtilmemiştir. Yahudi cemaatinden aldığımız bilgi ışığında, 1997 yılına İzmir'de 2.500 Yahudi'nin yaşadığını bilmekteyiz.¹⁶

1.3. Yerleşim Alanları

Osmanlıda birçok şehirde olduğu gibi İzmir'de de azınlıklar yakın mahallelerde yaşamaktadırlar. İzmir'de beş farklı mahalle görmekteyiz. Bunlar, Türk Mahallesi, Ermeni Mahallesi, Rum Mahallesi, Frenk Mahallesi ve Yahudi

¹¹ Bora, Karataş, ss 15,17

¹² Nahum, 19. Ve 20. Yy, s 34

¹³ Bora, Karataş, s 22, Tablo 1

¹⁴ Nahum, 19. Ve 20. Yy, s 16.

¹⁵ Bora, Karataş, s 22, Tablo 1

¹⁶ Nahum, 19. Ve 20. Yy, ss. 240,242

Mahallesidir.¹⁷ Osmanlı Döneminde 19. Yüzyılda, Yahudiler, günümüz İkiçeşmelik, Mezarlıkbaşı, Agora, Havra Sokağı içerisinde bulunan alanı kapsayan bölgede yaşamaktadırlar. Bu alan Ermeni ve Türk Mahallelerinin arasında yer almaktadır.¹⁸ Sonraları ekonomik durumları gelişen Yahudilerin, Karataş ve Göztepe'ye doğru yerleşimlerini kaydardıkları bilinmektedir.¹⁹ Yahudiler birçok şehirde olduğu gibi İzmir'de de kendi mahallelerinde sinagoglar inşa etmişlerdir. İzmir'de Yahudilerin yaşam alanlarının yakınlarında ibadetlerini gerçekleştirdikleri sinagoglardan bazıları; Portekiz, Etz Hayim, Havra, Sinyora, Şalom, Bikur Holim, Algazi, Beit İsrail Sinagoglarıdır. Sinagoglar İzmir Yahudileri için sadece dua etmek amaçlı gittikleri bir yer değil aynı zamanda cemaat içi seçimlerin yapıldığı toplanma alanı olarak da görülmüştür. Portekiz Sinagogu'nun varlığı 17.yy'dan itibaren kesindir. Portekiz göçleri sonrasında İzmir'e gelen Yahudiler tarafından inşa edilmiş olduğu görüşü vardır.²⁰ Günümüzde Sinagogun kapısının üst bölümünde geometrik motifli işlemler ve en üst kısmında ise İbranice bir yazı söz konusudur. Yazıda "Burası Portekiz K.K. Sinagogu'nun Kapısıdır ve Erdemli Kişiler Buraya Girecektir" yazmaktadır. Etz Hayim Sinagogu'nun en eski sinagoglardan biri olduğu düşünülmektedir. İsmi "Hayat Ağacı" anlamına gelen Sinagog İzmir Yahudilerinin önemli ibadethanelerinden biridir. 1630 yılında İzmir'de yer alan üç sinagogdan biri olduğu düşünülmektedir.²¹ 1841 yılında büyük bir yangın ile harap olmuştur. Karşısında yer alan Havra Sinagogu, 17.yy'dan beri mevcut durumdadır. Bir diğer sinagog ise Şalom Sinagogu'dur. Bu sinagogun da en eski üç sinagogdan biri olduğu iddiası vardır²². Şalom sinagogunun girişinde yer alan bir yazıt 1841 yılında sinagogun tüm çevresini yakan bir yangının, hahamların duasıyla Şalom Sinagogunun önünde söndüğünü/söndürüldüğünü anlatmaktadır. Şalom Sinagogunun giriş kapının yan tarafında yer almaktadır. (İbrani Takvim: 5650) (Miladi Takvim: 1890). Bir diğer sinagog olan Algazi Sinagogu adını, burada faaliyet gösteren önemli bir Hahamın ailesinden alır. Sinagogun ortasında tavandan dört sütunla desteklenen görkemli bir Teva (dua kürsüsü) yer alır. Ana kapının hemen solunda, zemin kata

¹⁷ Nahum, 19. Ve 20. Yy, s 21

¹⁸ Bora, Karataş, s 37

¹⁹ Nahum, 19. Ve 20. Yy, s 35

²⁰ Nahum, 19. Ve 20. Yy, ss.45,46

²¹ Galante, Juifs De Turquie, Cilt 3, s.5

²² Önder Kaya, İzmir Sinagogları, **Şalom Gazetesi**, http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-101636-Izmir_sinagoglari.html, (22.06.19)

açılan bir kapı söz konusudur. Bu alan geçmişte din okulu olarak kullanılmıştır. Geçtiğimiz yıllara kadar yıkık bir halde bulunan bu alan, 2013 yılında başlayarak, bir yenileme projesi olan "The İzmir Project" çatısı altında restore edilmiştir. Bikur Holim Sinagogu, 1724 yılında yapılmıştır. Daha sonraları geçirdiği yangınlardan etkilenen Sinagog, 30 yılın ardından tekrardan düzenlenmiş ve günümüzdeki halini almıştır. Rivayetlere göre, sinagogun zemin katı bazı dönemlerde din okulu olarak kullanılmıştır. Sinagog, İzmir Sinagogları arasında en gösterişli olanlardanır. Son olarak Beit İsrail Sinagogu Karataş'da yer alır. 18. yüzyılın ikinci yarısında Karataş semtine yerleşmeye başlayan Yahudilerin nüfusları artınca, günümüz Mithatpaşa Caddesi üzerinde, bazı ayrıntılar daha sonra tamamlanmak üzere, 1907'de hizmete girmiştir.²³ İzmir Yahudilerinin nerelerde yaşadıkları ve ibadethanelerini hangi bölgelere yaptıklarının yanında, İzmir Yahudilerinin gömüleri nerelere yaptıkları ilgi çekici bir araştırma konusudur.

²³ Sinagoglar, <http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/sinagoglar> , (22.06.19)

İKİNCİ BÖLÜM

İZMİR YAHUDİ MEZARLIKLARI

İzmir’de eski dönemlerde Yahudilere ait mezarlık alanının nerede olduğuna dair edinebileceğimiz bilgileri ve üzerine yürütebileceğimiz tahminler için elimizdeki en iyi kaynaklardan biri, Avram Galante’nin, *Histoire Des Juifs De Turquie*²⁴ adlı eseridir. Bu eserden yola çıkarak yapacağımız araştırmalar, temelleri daha düzgün atmamıza sebebiyet verecektir. Bahsi geçen kaynak üzerinde yola çıkarsak İzmir’de inceleyeceğimiz beş farklı mezarlık olacaktır.

İlk olarak inceleyeceğimiz, en eski mezarlık alanına ait delil niteliğinde bilgimiz şu şekildedir; 1678’de Corneille Le Bruyn adlı Hollandalı bir gezginin, gezi defterinde bahsettiği üzere, İzmir’deki Yahudilere ait en eski mezarlık olarak bildiğimiz mezarlığın denizin kenarında olduğunu belirtilmiştir.²⁵ Fakat bahsedilen antik mezarlığın kesin olarak nerede olduğunu bilmemiz mümkün değildir. Sadece elimizde kaynaktaki gibi deniz kenarında olduğuna dair bir delil vardır. Bu bilgi üzerinden tahmin yürütmemiz gerekirse 1678 yılında yazılan alanın, bugün Konak Varyant’ta geçtiğimiz yıllarda tünel kazıları sırasında bulunan Bahribaba Yahudi Maşatlığı olma olasılığı çok yüksektir.²⁶

2.1. Bahribaba Maşatlığı

Maşatlık terimi Arapça şhd kökünden gelen maşhad مشهد "şehitlik, mezar" sözcüğünden türetilmiştir. Arapça aslı Meşhat şeklinde yazılır. Mezarlık kelimesinin Arapça kullanımı da “meşhatu kabr” yani mezarı gösteren şeklindedir. Günümüzde Gayri Müslim mezarlıkları için kullanılan terim, İzmir’deki Bahribaba Maşatlığı için de kullanılmaktadır. Maşatlık kelimesi ilk olarak Ahmet Vefik Paşa’nın, *Lugat-ı Osmani*’sinde (1876) yer almaktadır. Bu kaynak kayıtlara geçmiş ve kelimenin

²⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Galante, *Juifs De Turquie* Cilt 3

Yahudi asıllı Türk eğitimci ve siyaset adamı olan Avram Galante, 1902-1904 yıllarında Batı Anadolu’yu gezmeye başlamıştır. Yahudi cemaatinin tarihçesini ortaya çıkarmak için mezar taşlarındaki yazıları çözerek Yahudi cemaati hakkında ciddi bir araştırmaya imza atmıştır. Bu araştırma İzmir mezarlık alanlarını da kapsamaktadır.

²⁵ Galante, *Juifs De Turquie* Cilt 3, s.32

²⁶ Siren Bora, *İzmir’de Yahudi Mezarlıkları, Tarihçe, Kitabeler ve Smyrna Agorası’nda Yer Alan Yahudi Mezar Taşları, Smyrna Kazı ve Araştırmaları, 2017*,(Mezar Taşları), s.46

kullanıldığı ilk kaynaktır. Kullanımı daha öncesinde sözlü veya gündelik hayatta yaygın olabilir.²⁷ Günümüzde özellikle Yahudi Mezarlılarını anlatmak için kullanılmaktadır. İbranicede Mezarlığı tabir etmek için “Beit Keverot” kelimesi kullanılır. Bu kelimenin anlamı “Mezarlar Evi”dir. “Kever” kelimesinin anlamı mezardır. Aynı zamanda “Karov” kelimesi yakın anlamına gelmektedir. Köken olarak aynı kökten türeyen kelimeler olduğu için yakınların gömüldüğü yer olarak tabir edenler vardır. Yahudilikte, Tevrat’ta karanlıklar âlemi olarak tabir edilen Şeol’de ruhların, atalarıyla birlikte olacağına dair inanış söz konusudur. Bu nedenle ölen kişilerin aileleri ve ataları ile gömülme geleneği de bu inanışı doğrulamaktadır. Bu nedenle “kevarot” kelimesi hem mezar anlamına hem de bazı kaynaklarda “karov” kelimesinden türeyerek “yakın” anlamına gelmektedir.

2.1.1. Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı

İzmir’in ilk Yahudi Mezarlığı olduğu düşünülen Konak ilçesinde yer alan Bahri Baba Mezarlığı, eski İzmir Yahudileri hakkında bizi bilgilendirmektedir. Öncelikle bu alanın nasıl gün yüzüne çıktığı hakkında bilgilerimizi tazeleyelim. 2013 yılı Konak tünelleri kurtarma kazısı olarak da geçen arkeolojik kazı doğrultusunda bilgilerimizi edinmekteyiz. 2013 yılında Konak-Yeşildere arasında 2.700 metre uzunluğunda bir tünel yapımına karar verilmiştir. Tünel kazısı yapılmaya başlanmış ve tünelin Konak tarafı girişi, Bahri Baba Parkından başlatılmak üzere planlanmıştır. Yapılan tünel kazısı çalışmalarında, tünel ağzının ön bölümü olan Arkeoloji Müzesi’nin altındaki bölgede ilk arkeolojik kazılarda yerin 7 metre altında, geçmişte burada bulunan Yahudi Mezarlığı’ndaki mezarlar ve kemikler çıkarılmıştır. Kazı çalışmaları sonucunda elimizde olan bilgiler aşağıda yer aldığı şekildedir;

“2. ve 3. Derece Arkeolojik Sit kısmında bulunan alanın, genelinde, in-situ halde, 15.yy.’da İspanya’dan İzmir’e göç eden Sefarad Musevileri’nin de gömülerinin bulunduğu alana 16 yy.dan 19. yy.ın sonuna kadar gömü yapılmıştır. +14,94 m. üst kodunda ele geçen 19. yy.a tarihli, üzeri İbranice yazılı mezarlar (toplamda 336 adet) kaldırıldığında daha eski tarihli mezarlara ulaşılmıştır. Mezar taşları kaldırıldıktan sonra yaklaşık 1,5 – 2 m. derinleştirildiğinde kayrak taşından kapakların moloz taşlardan oluşturulmuş

²⁷ Maşatlık Kelime Kökeni, <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/ma%C5%9Fatl%C4%B1k>

çevirme duvarının üstüne kapatıldığı tespit edilmiştir. Kapak taşları kaldırıldığında ise yaklaşık 0,30 – 0,50 m. derinde, doğu-batı yönlü olarak dorsal vaziyette, sırtüstü olarak yatırılmış, kafatası doğuya doğru olan gömülere ulaşılmıştır. Sonuç olarak; Konak - Yeşildere Bağlantı Yolu Projesi (Konak Tünelleri) kapsamında gerçekleştirilen Kurtarma Kazısı sırasında; 20. yy.da Bahribaba Parkı olarak kullanılan alanın, 19. yy.da Musevi Maşatlığı (Mezarlık) olarak kullanıldığı ve bu kullanım sırasında, erken dönemlere ait mimari öğelerin yoğun bir şekilde tahrip edildiği gözlemlenmiştir.”²⁸

Avram Galante'nin kitabında, en eski mezar taşının 1565 yılına tarihlendiği yazar. Acaba bu tarihten önce İber Yarım adasından İzmir'e gelen Yahudiler gömülerini hangi alanlara yapıyorlardı? Fakat yerleşim yerlerinin, geldikleri gibi Karataş bölgesi olmadığını ön gördüğümüz için aslında burada gün yüzüne çıkarılan en eski mezar taşının tarihi de mantık çerçevesine uymaktadır. Ya da mezarlık hakkında elimizdeki veriler dışında daha eskiye tarihlenen gömüler yapılmış olabilir.

Fakat elimizde bu kazıdan edinilen kaynakların varlığı olmadan önce yapılan araştırmalara da bakmak gerekmektedir. Somut bilgi aramak için tarih sayfalarına göz gezdirmek akla uygun olacaktır. Bir önceki konu başlığında bahsedildiği üzere Bahribaba Maşatlığı Avram Galante'nin kaynağında da Karataş Mahallesiinde büyük tepeyi kaplayan bir alan olarak verilmiştir. Mezarlık alanının 100 dönümden daha fazla olduğunu vurgulanmıştır. Mezarlığın varlığını bildiğimiz, 16. Yüzyıl Osmanlısında, İzmir'de mezarlık hakkında ne gibi gelişmelerin olduğunu bilmek bizim İzmir Yahudileri hakkındaki bilgilerimizi elbette ki arttıracaktır. O halde tarih sayfalarına göz gezdirmek büyük bir önem taşımaktadır.

Araştırmacı Tarihçi Siren Bora tarafından öğrendiğimiz bilgilere göre, kurtarma kazılarından çıkartılan mezar taşlarının bir bölümünün Smyrna Agora'sına götürülmüş ve envantere kaydedilmiştir.²⁹ Bir bölümü de Gürçeşme Mezarlığına götürülmüştür.

²⁸, Bkz. G. Elif ERGİNER, 2013 Yılı Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı. 23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015, s.83

²⁹ Bora, Mezar Taşları, s.47

2.1.2. 16. ve 17'da İzmir'deki Yahudi Cemaati

Öncelikle şunu belirtmek lazım ki İzmir Yahudileri İstanbul gibi yerleşim yerlerinden farklı olarak İber yarımadası göçleriyle beraber direkt olarak İzmir merkezine gelmedikleri bilinmektedir. Sonraları İzmir geliştikçe göçler olmuş ve nüfus gitgide artmıştır. İlk göç dalgaları sırasında yerleştikleri Manisa, Tire ve Urla kentlerinden yerel siyasi istikrarsızlık nedeniyle kaçıp Ege limanının yeni gelişmeye başlayan zenginliğinin cazibesıyla İzmir'e doğru çok sayıda Yahudi göç eder.³⁰

Yahudiler, göçlerden sonra Osmanlılı olarak hayatlarına devam etmeye ve halktan bireyler olarak yaşamaya başlamışlardır. Dinlerini ve adetlerini kaybetmemeye çalışmamaları dünya üzerindeki çoğu cemaat gibi onların da korudukları şeylerdendir. Gömülerini de hangi alanlara ve ne şekilde yapacakları da Osmanlı tarafından saygı görmüş olmalı ki büyük göçten yaklaşık 70 sene sonrası için sahip oldukları, 100 dönümlük olduğu tahmin ettiğimiz bir mezarlığın varlığını bilmekteyiz. Yine bu döneme denk gelen, 1656 yılında, cenazeler ile ilgilenen Heset şel Emet kurumu kurulmuştur.³¹ Böylelikle bu tarihlerde İzmir'de bir mezarlığın varlığını kanıtlayan bir başka delili düşünebiliriz.

Yahudiler, ekonomik olarak kalkınmaya başlayıp, İzmir yaşamında bütünleşmeye başladılar. Zamanla organize olmuşlardır. Bu gelişmeler kuşkusuz bazı birlik ve beraberlikleri yanında getirmiştir. Merkezileşmeleri gözle görülür bir hal almaya başlamıştır. İzmir'de hahambaşılık kurulmuştur. İzmir Yahudi cemaatinin bilinen en eski Hahambaşısı İsal Levi'dir. Rabbi Eskapa yönetimin ele aldığı dönemde idari birçok reform yaptığını bilmekteyiz.³²

2.1.3. Bahribaba Maşatlığı Tarihçesi

Bahribaba Mezarlığının gömülerinin başladığı yıllar hakkında maalesef sadece tahmin yürütebilmekteyiz. En eski tarihi gösterebileceğimiz 1565 tarihli

³⁰ Bora, Karataş, s 17

³¹ Bora, Mezar Taşları, s.47

³² Bora, Karataş, s 25

mezar taşıdır.³³ Bu mezar taşı dışında sonraki yıllarda varlığını kanıtlayabilecek delil niteliğindeki bilgi, araştırmacı tarihçi Siren Bora tarafından edinilmektedir.

Bahribaba Mezarlığından, Gürçeşme ve Smyrna Agorası'na mezar taşlarının taşındığını söyleyen Bora, Gürçeşme'deki en eski mezar taşının 1640, Smyrna Agorası'ndaki en eski mezar taşının ise (Avram Papo'ya ait mezar taşı haricinde çünkü üzerinde biri harfler ile diğeri rakamlar ile yazılmış iki farklı tarih söz konusudur) 1646 tarihli olduğunu yazmıştır.³⁴

Fakat 18. Yüzyılda maşatlığa ait herhangi bir bilgi elimizde yoktur. 19. Yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren belirli veriler almak mümkün olmuştur. Elimizde Avram Galante tarafından edindiğimiz önemli bir bilgi söz konusudur, 1840 yılında İzmir Yahudi Cemaaati, mezarlık arazisini çevreleyen duvarı tamir ettirmiştir.³⁵

İzmir'de Yahudi nüfusu arttıkça ölen insanları gömmek için alana ihtiyaç daha da artacaktır. Bu nedenle 1861 yılında Yahudi Cemaati Bahribaba Mezarlığının yetersiz kaldığını padişaha bildirmiştir.³⁶ Ardından 1883'ten itibaren İzmir'de gayrimüslim sayısının hızlı artmasında mütevellit Bahribaba mezarlığının bir kısmına evler inşa edilmeye başlanmış, 1885'te ise bir kısmından yol geçirildiğini bilmekteyiz.³⁷ 1907 yılında mezarlık arazisinin bir kısmı Gureba hastanesine bağışlanmış 1908 yılında mezarlığın bulunduğu bölgeye park yapılma fikri gündeme gelmiştir. 1914 yılında ise arazi üzerine bahçe ve okul (Şimdiki Kız Lisesi) yapılmaya başlanmıştır. Vali Rahmi Bey döneminde ise Yahudi Cemaatinin izni olmadan, mezar taşları yerlerinden söktürülmüş ve çevre kamu yapılarında kullanımına izin verilmiştir.³⁸

Günümüzde Halil Rifat Paşa Caddesinde yer alan Selimiye Camisi ile Sarıkamış İlkokulu'nun bahçe duvarında yer alan mezar taşları söz konusudur.³⁹ Ayrıca Kız Lisesi'nin ön duvarında da bir adet mezar taşı bulunmaktadır. 1921 yılında Bahribaba'daki mezar taşlarının Gürçeşme Mezarlığına taşınması kararı

³³ Galante, Juifs De Turquie Cilt 3, s.36

³⁴ Bora, Mezar Taşları, s.46

³⁵ Galante, Juifs De Turquie Cilt 3, s.43

³⁶ Arslan, İzmir Yahudileri, s.214, (Dipnot 92, Siren Bora "İzmir Yahudileri Tarihi"(1908-1920) adlı esere atıf yapılmıştır)

³⁷ Hammet Arslan, İzmir Yahudileri, s.214

³⁸ Bora, Mezar Taşları, s.48

³⁹ Bora, Mezar Taşları, s.48, (Dipnot 22)

alınmıştır.⁴⁰ Gürçeşme Mezarlığında yer alan bir yazıtta mezarlığın tam anlamıyla 1928 yılında kullanıma açıldığı yazar. İzmir Yahudilerinden, Mezarlıklardan sorumlu Eli Yüksek ile yapılan görüşmede, kendisinin ailesinden edindiği bilgi olarak, geceleri meşalelerle mezar taşlarının ve kemiklerin, İzmirli Yahudilerin yardımıyla toplandığı ve Gürçeşme Mezarlığına taşındığını aktarmıştır.

2.2. Bornova Yahudi Mezarlığı

Bornova 18. ve 19. Yüzyılda İzmir Yahudilerinin yerleşimine açık bir yer olmuştur. Alliance Israelite Universelle'in 6 Haziran 1878 tarihinde kurulan Bornova Okulunun müdürü olan Meir Cohen'in verdiği rakama göre 1800'lerde Bornova'da yaşayan Yahudi sayısı 700 civarındadır. Bu tarihlerde Bornova ilçesinin genel nüfusunun ise 2100 civarında olduğunu bilmekteyiz.⁴¹ 19.yy'ın başlarında kış mevsiminde 3.000-4.000 arası olduğu tahmin edilen nüfus, yaz aylarında aldığı iki katına çıktığı düşünül ektedir.⁴²

Bornova'da Yahudilerin varlığı kadar Rumların varlığını da gerek mimariden gerek ise seyyahların hatıralarından görmek mümkündür. Kısacası Bornova'nın o dönemlerde İngiliz, Rum ve Yahudi yerleşimli bir yer oluşunu söylesek yanlış olmayacaktır. Bunu zaman içinde değişen Bornova'nın görünüşünden anlamaktayız.

Aslına bakacak olursak İzmir ilçeleri arasında Yahudi nüfusunun dağılımı açısından Bornova'nın önemli bir yere sahip olduğunu görmek mümkündür. 19.yy'da ise Bornova Yahudilerinin yerleşimlerinin, bugün Bornova Erzene Mahallesi sınırları içerisinde olduğunu bilmekteyiz.⁴³

Sayılarına bakılan Yahudilerin kendilerine mezarlık alanı olarak gördükleri bir yerin varlığını biliyoruz. Burası, Bornova Yahudi Mezarlığıdır. 1880 yılında Alexander Sidi tarafından oluşturulmuştur. Mezarlık günümüzde Kazım Dirik

⁴⁰ Bora, Mezar Taşları, s.50

⁴¹ Siren Bora, "İzmir Bornova Yahudi Mezarlığı-Tarihçe ve Envanter", **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, 2015, (Bornova), s.49

⁴² Ersin Doğer, "Bornova'nın Kısa Tarihi", **Egeden Dergisi**, , Yıl 3, Sayı 9, Yaz 2011, s.29

⁴³ Bora, Bornova, s.44

Mahallesinde yer almaktadır. Konum olarak Bornova İngiliz Mezarlığı'nın karşısında yer almaktadır.⁴⁴

Bornova Yahudi Mezarlığının demir giriş kapısı üzerinde yer alan İbranice kitabe, “Dinle İsrail Adonay Tanrımızdır. Adonay Tekdir. Ben Gerçeğim” yazılıdır. İşaret parmağı gökyüzünü gösteren bir el kabartması vardır. Mezarlığın kapılarından girdikten sonra mezarlara dönük şekilde konumlandırılmış, İbranice ve İngilizce olan iki mermerden yapılmış yazıt gözlenir.⁴⁵ Hafif silik olsa da okunabilir kısım şu şekildedir:

*“mezarlık arazisi, her sınıftan ve her milliyetten Yahudilerin defnine tahsis edilmek üzere, Amerika Birleşik Devletleri vatandaşı olan Alexander M. Sidi tarafından satın alınmış, inşa edilmiş ve 29 Nisan 1880 tarihinde yukarıda adı geçen Yahudilerin kullanımına sunulmuştur. Bu mezarlığın mülkiyeti Amerika Birleşik Devletleri'ne aittir”.*⁴⁶

Bornova Yahudi Mezarlığında mezar taşlarının çoğu Seferadlara özgü stil olan yatay biçimde konumlandırılmıştır. Geleneklerine oldukça bağlı olan İzmir Yahudilerinin mezar taşları dünyanın bir yanında yayılmış olan Yahudilere nazaran daha sade olarak yapmışlardır. Meryam Levi'ya ait mezar taşı diğerlerinden farklı olarak hem sandığı örtecek şekilde yatay bir mezar taşı hem de isminin yazılı olduğu dikey mezar taşı konularak yapılmıştır.⁴⁷ Önemli birine ait olduğu düşünülen diğer bir mezar taşı ise oldukça gösterişli yapılmıştır. Günümüze kadar fazla hasar aldığı için kime ait olduğu tam olarak bilinmemektedir. Yıpranmış olan taşları genellikle mezarın çevresinde döküntü halinde durmaktadır. Fakat Bornova Mezarlığındaki en gösterişli mezar olduğu aşikârdır.⁴⁸

Ayrıca Bornova Mezarlığının günümüze kadar oldukça yıpranmış olarak geldiğini söylemek doğru olacaktır. Oldukça hasar almış ve üst üste istif şekilde konulmuş birçok mezar taşının varlığını görmekteyiz. Bu mezar taşlarında oldukça fazla kırıklar vardır. Gözlemlenen bir diğer özellik ise 1800 yıllarda yapılmış olan mezar taşlarını mermer bloklarının oldukça büyük olduğudur.⁴⁹ Mezarlık gezisi

⁴⁴ Bora, Bornova, s.44,47

⁴⁵ Bkz. Şekil 17,18,19

⁴⁶ Bora, Bornova, s.47,48

⁴⁷ Bkz. Şekil 22

⁴⁸ Bkz. Şekil 26

⁴⁹ Bkz. Şekil 24,25

sırasında toprak altında kalmış ve üstü taş ve toprakla kaplanmış mezarlar ve mezar taşları gözlemlenmiştir.⁵⁰

Mezar yazıtlarının çoğunun ise kazıma stilinde yapıldığı gözlemlenmiştir. Gürçeşme Yahudi Mezarlığında olduğu gibi Bornova’da da sandık şeklinde mezarlar bulunmaktadır. İzmir Yahudileri tarafından sandık tipi mezarların benimsendiği gözlenmektedir.⁵¹ Mezarların sandık kısmının dikdörtgen olduğu ve mermer bloklar ile çevrelendiği gözlemlendi. Ayrıca yan kısımlarında yer alan mermerlerin genellikle bitkisel motifler ile bezeli olduğunu söyleyebiliriz.⁵² Ölülerin gömüleri her zaman toprak altına yapılmıştır. Sandıkların içi sadece toprak ile doldurulmuştur. Gömülerin toprak altına yapıldığı ve sandıkların içine sadece toprak atıldığı bilgisine İzmir Yahudi Cemaati Mezarlıklarından sorumlu kişi olan Eli Yüksel Bey’den edinilmiştir. İzmir’de kendisinin soyu eskilere dayanmaktadır ve Bornova Mezarlığında kendi ailesinin mezarları bulunmaktadır. Sandık mezarların üst kısımları yatay yerleştirilmiş mezar taşları ile örtülmüştür. İnceleme sırasında ilgi çekici geometrik zincir motifli bir taş rastlanmıştır.⁵³ Ayrıca bir diğer dikkat çekici motif ise bir taşın üzerinde yer alan meşale sembolüdür.⁵⁴ İnanca göre meşalenin aydınlanması, karanlıklar diyarı olarak adlandırılan Şeol’de, ruhların ışığa sahip olmaları anlamını taşır. Bu nedenle meşale sembolü yer alan taşın, ölen kişinin ruhunun aydınlanması için yapılmıştır. Genellikle Yahudilere ait olmayan fakat Bornova Mezarlığında gözlemlediğimiz bir özellik de bir adet mezar taşının üzerinde ölen kişinin doğum tarihinin yazılı olmasıdır.⁵⁵ Bu özellik İzmir Mezarlıklarında gözlenmez. Ölen kişinin doğum tarihi 1865, ölüm tarihi de 1889 olarak verilmiştir. Mezarın sahibinin 24 yaşında vefat ettiğini göstermesi açısından önem teşkil eder. Bu tarz verilen mezar taşları bize, ölen kişi hakkında detay vermesi açısından önemlidir. Gözlemlenen bir diğer mezar taşında ise alt orta bölümünde evlilik sahnesi yer almaktadır.⁵⁶ Buradan ölen kişinin evlilik çağına olduğunu çıkarabiliriz.

⁵⁰ Bkz. Şekil 29,30

⁵¹ Bkz. 28,35

⁵² Bkz. Şekil 37

⁵³ Bkz. Şekil 21

⁵⁴ Bkz. Şekil 36

⁵⁵ Bkz. Şekil 38

⁵⁶ Bkz. Şekil 39

2.3. Gürçeşme Yahudi Mezarlığı

Gürçeşme Yahudi Mezarlığının açılış tarihi, İbrani takvimine göre 5645, Miladi takvime göre 1885 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu mezarlığın oluşturulması ve açılmasının nedeninin şehir merkezinden daha uzak bir alanda Yahudilerin gömülerini yapılması ve Sıhhiye Nizamnamesinde belirtildiği üzere Bahribaba Maşatlığına defin yasağının getirilmesi olarak ön görebiliyoruz. 1885 olarak belirtilen açılış tarihinin bir mermer yazıttan elde etmekteyiz.⁵⁷ Hâlbuki öncesinde de bu mezarlık alanının Yahudiler tarafından kullanıldığına dair elimizde kanıtlar mevcuttur. Gürçeşme Mezarlığı'nda yapılan incelemeler sırasında 1850 yılına ait toplu defin işlemi yapıldığı saptanmıştır. Mezarlığa 59 kişinin toplu olarak gömüldüğünü biliyoruz. Söz konusu mezarların bazılarında 2,3,4 hatta 5 kişi bir arada gömüler mevcuttur. 1849 yılında İzmir'de büyük çaplı bir veba salgını yaşanmış olduğunu bilmekteyiz. Mezarlığa gömülen toplu gömülerin bu tarihte veba salgınından ölen Yahudi kişiler olduğunu düşünülmektedir. Gürçeşme Mezarlığındaki bu alan mezarlığın aşağı kısmında kalmaktadır. Yıllarca defin işlemine açık olan mezarlık alanı 1934 yılında Altındağ Yahudi Mezarlığının açılması ile birlikte kapatılmıştır. 19 bin metrekarelik bir alana sahiptir.⁵⁸ Gürçeşme Yahudi Mezarlığı içerisinde en az 8000 adet gömü yapıldığı bilgisine ulaştık.⁵⁹ Ayrıca 2013 yılında başlayan ve sonrasında devam eden Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı sonucu Bahribaba Maşatlığından çıkarılan toplam 972 adet mezara ait, kemikler ve mezar taşları Gürçeşme'ye taşınmıştır. Tamamen kazının bitmesi beklenmiş ve geçtiğimiz yıllarda dualar eşliğinde gömülmüştür.⁶⁰

En son definin 1934 yılında yapıldığı bilinmektedir. Mezarlık günümüzde defin işlemlerine açık değildir. Yıllar boyunca tahribatlara uğradığı için artık Yahudi Cemaati defin işlemleri için Altındağ Yahudi Mezarlığını tercih etmektedir. Fakat yine de geçen yıllara rağmen iyi denecek durumdadır çünkü İzmir Yahudi Cemaati için Gürçeşme Mezarlığının mistik bir önemi ve anlamı vardır. Eskiden İzmir'in önemli hahamlarından olan Haham Hayim Palaçi'nin mezarının⁶¹ 1920 'li yıllarda

⁵⁷ Bora, Mezar Taşları, s.51

⁵⁸ Bora, Mezar Taşları, ss.50-51

⁵⁹ Gürçeşme Yahudi Mezarlığı Bekçisi Üzeyir Bey ile yapılan görüşme(Mayıs 2019)

⁶⁰ İzmir Yahudi Cemaati Mezar İşlerinden Sorumlu Eli Yüksek ile yapılan görüşme, bkz. Şekil 43/44

⁶¹ Bkz. Şekil. 45

eski mezarlık alanından Gürçeşme'ye taşınması ile birlikte, mezarlığın bulunduğu topraklardan tatlı su kaynağı çıkmaktadır.⁶² Bu nedenle İzmir Yahudilerinin inanışlarına göre nereden geldiği belli olmayan fakat Hayim Palaçi'nin mezarı taşındıktan sonra Gürçeşme Mezarlığının giriş kısmından çıkan kutsal bir suyun varlığı inanışı söz konusudur. Yapılan Mezarlık gezisi sırasında mezarlık bekçisi Üzeyir Bey ile yapılan görüşme sonucunda Bahribaba Mezarlığında var olan kaynak suyunun, Hayim Palaçi'nin kabrinin Gürçeşmeye taşınması beraberinde mezarlığa geldiğine inanıldığını öğrendik. Bu nedenle Gürçeşme Mezarlığı cemaat için günümüzde de büyük önem taşır. Günümüzde mezarlığa ziyaretlerin devam edildiği bilgisini aldık. Ayrıca Hayim Palaçi'nin mezarında Yahudilere ait çakıl taşı bırakma geleneğinin günümüzde de devam ettiğini gördük. Aynı zamanda İzmir Hahambaşlarından Eskapa'nın mezarında da aynı âdetin devam ettiğini gözlemledik. Gelen ziyaretçilerin mezarı tazelemek ve ziyaretlerini belli etmek için taşları bıraktığını bilmekteyiz. Bir ilgi çekici bilgi de Hayim Palaçi'nin mezarının diğer mezarlara göre farklı tarafa bakmasıdır. Genellikle Yahudilerde gömüler Kudüs'e bakacak şekilde konumlanmaktadır. Hayim Palaçi'nin mezarı ise farklı yöne doğru bakmaktadır.⁶³ Yapılan görüşmeler sonucunda nedeninin tam olarak bilinmediği söylenmiştir.

Mezarlığın giriş kısmında İbranice harfler ve Latin harfleri ile yazılmış bir dua vardır. Mermer taşın üzerinde yer alan yazıtta mezarlığa girerken söylenmesi gereken dua yer alır.⁶⁴ Ayrıca mezarlık içerisinde yer alan iki adet yazıt daha vardır. Bu yazıtlardan birin içeriği Gürçeşme Mezarlığının tanıtımıdır. Hem Türkçe hem de İngilizce bilgiler içerir. Yazıtta mezarlığın Bahribaba Maşatlığının istimlâk edilmesi sonucunda tam anlamıyla 1928 yılında kullanıma girdiğini belirtir.⁶⁵ Bir diğer yazıt ise 2001 yılında Belediye tarafından restorasyon ve çevren düzenlenmesi yapıldığı için İzmir Musevi Kabristan Derneği tarafından teşekkür mahiyetinde dikilmiştir.⁶⁶

Kısacası Gürçeşme Yahudi Mezarlığı, on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan bir salgının kurbanlarını gömmek amacıyla satın alındı ve 1885 yılına kadar, sadece belirtilen amaçlar için kullanıldı. Aynı yıl, on altıncı yüzyıldan beri kullanılmakta

⁶² Bkz. Şekil. 46

⁶³ Bkz. Şekil. 48

⁶⁴ İzmir Yahudi Cemaati Hahamlarından Moşe Mizrahi'den alınan bilgidir, Bkz. Şekil 49

⁶⁵ Bkz. Şekil 50

⁶⁶ Bkz. Şekil 51

olan Bahribaba'daki eski mezarlıkta defin işlemleri yasaklandı ve böylece Gürçeşme'deki mezarlık resmen kurulmuş oldu. Taşınan mezarların arasında, Haham Hayim Palacci ve Haham Avram Palacci gibi önemli Hahamların mezarları bulunmaktadır.⁶⁷

Gürçeşme Yahudi Mezarlığındaki mezarların çoğu sanduka şeklindedir. Gelenek olarak oldukça eskiye dayanan sanduka mezar tipleri önceleri birçok uygarlık tarafından kullanılmıştır. İzmir Yahudilerini de etkisi altında aldığı gözlenmektedir. Sandık mezarlar Tunç çağlarda Batı Anadolu, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde karşımıza çıkmaktadır.⁶⁸ Antik dönemden beri birçok uygarlık tarafından kullanıldığı bilmekteyiz. İzmir Yahudilerinin diğer kültürlerden etkilenip bu geleneği günümüze kadar getirdikleri aşikârdır. Sandık mezarların çoğu dikdörtgen ve mermer bloklar ile çevrelenmiştir. Sandık tipi mezarlar olan ve dikey mezar taşı konulmuş mezarlar dikkat çekicidir. Ölünün sandık içerisine değil toprak altına gömüldüğü üst bölümüne sandık şeklinde mermer taş blokların yerleştirildiği bilinir. Ayrıca mermer taşların üzerinde yer alan geometrik ve özellikle bitkisel motifler ilgi çekicidir.⁶⁹ Üzerinde çardak ve iki sandalye çizimi olan bir mezar taşı vardır. Mezar taşının üzerinde yer alan yazıtta, genç yaşta yani evlilik çağında öldüğü yazılıdır.⁷⁰ Ayrıca mezar taşına kazınarak çizilmiş kitap gibi semboller, ölen kişinin bilge biri olduğunu göstermektedir.⁷¹ Ayrıca Yahudiliğin simgesi olan Davud'un Yıldızı'nın bulunduğu mezar taşları da gözlemlenmiştir.⁷²

Genellikle mezar taşları yatay olarak yerleştirilmiştir. Dikey olan yazıtlar da vardır. Fakat çoğunluğun Sefarad Yahudilerine ait olan yatay mezar taşı geleneğini uyguladıkları gözlenmektedir. Dikey mezar taşlarının ise bazıları obelisk tarzındadır.⁷³ Obelisk tarzı mezar taşları dünyanın farklı yerlerinde Yahudiler tarafından benimsenmiştir. Bu mezar taşlarının kökeninin Mısır'a dayandığını bilmekteyiz. Mısır mimarisinin en önemli bölümünü oluşturan obeliskler, İzmir

⁶⁷ Siren Bora, Selim Bonfil, İzmir, **JGuide Europe**,

<https://jguideurope.org/en/region/turkey/western-anatolia/izmir/> , (21.06.2019)

⁶⁸ Gülseren Mutlu, Anadolu'da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri, **AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 2018, Cilt: 4, Sayı:2, s.81

⁶⁹ Bkz. Şekil. 52,53,54

⁷⁰ Bkz. Şekil. 55

⁷¹ Bkz. Şekil. 56,57

⁷² Bkz. Şekil.58

⁷³ Bkz. Şekil. 60

Yahudileri tarafından devam ettirilmiş bir gelenek olmuştur. Obeliskler Mısır'da genellikle tapınakların girişlerinde çift olarak gözlenmiştir. Romalılar tarafından da obelisklerin kullanıldığını bilmekteyiz. İzmir Yahudilerinin de obelisk formunda olan mezar taşlarını, köle oldukları dönemi anmak ve gücü simgelemek için yaptıkları düşünülmektedir. Obelisk şeklinde olan mezar taşlarının çoğunun üzerinde yazıt yoktur. Onlar anıt niteliği taşıyan dikilitaşlardır. Asıl olarak obelisklerin görüldüğü mezarlar sanduka şeklinde olup mezar yazıtının bulunduğu taş ise yatay şekilde konumlandırılmıştır.

Ayrıca Gürçeşme mezarlığında bazı mezar taşlarının üzerine taş bırakma geleneği de gözlenmektedir. Mezarı tazelemek ve ziyarete gelindiğini göstermek adına uygulanan geleneğin kökeni Tevrat'a dayanan bir gelenektir. Bu gelenek günümüzde Bornova ve Gürçeşme Mezarlıklarında gözlenmiştir. Ölü gömme gelenekleri bölümünde detaylı inceleyeceğimiz taş bırakma geleneği dünyanın birçok yerinde yaşayan Yahudiler tarafından günümüzde de devam etmektedir. İzmir Yahudileri geleneklerine sıkı sıkıya bağlılardır. Gürçeşme Yahudi Mezarlığına, önceden değindiğimiz üzere önemli kişiler Bahribaba Maşatlığından taşınmıştır. Yahudiliğe göre mezarlar ve mezarlıklar kutsaldır. Bu nedenle bir mezarlığın kapanması İzmir Yahudilerinin kutsal bir alanının kapanması anlamına gelir. Bu nedenle Bahribaba Maşatlığının defin işlemlerine kapanması üzerine orada yatan birçok önemli din âlimlerinin mezarlıkları belki de ziyarete açık olması ve onların ruhlarına olan saygılarını göstermeleri adına Gürçeşme Yahudi Mezarlığına taşınmış olabilir. Gürçeşme'de yer alan mezarlar arasında İzmir Yahudi cemaatinin önemli din adamları ve saygıdeğer kişileri yatmaktadır. Bu değerli kişilerin güçlerini ve önemli kişiler olduklarını ifade etmek adına obelisk formunda taşlar konmuş olabilir.

Mezarlığın içerisinde Mikve adı verilen bir yıkanma odası vardır.⁷⁴ Mezarlığa gelen ziyaretçilerin bazılarının mezarlık ziyareti öncesi ve sonrasında arınmak için yıkandıkları havuzdur. Yurtdışı ve Yurtiçinden önemli din adamlarını ziyarete gelen insanların dua etmeden önce temiz olmak adına yıkanması için yapılmıştır. Mikvelerin varlığı antik dönemlere dayanmaktadır. Mikve aslında bir arınma işlemidir. Ayrıca gömülmeden önce Tahara (defin gömüye hazırlanması) işlemi sırasında ölülerin yıkandıkları yer olarak da geçer. Gömülmeden önce arınma anlamı

⁷⁴ Bkz. Şekil. 62,63

taşır. Konuştuğumuz İzmir Yahudilerinden, Gürçeşme’de yer alan Mikvenin defin işlemine kapatıldıktan sonra inşa edildiği bilgisine ulaştık. Bu nedenle Tahara işlemleri bu mikvede gerçekleştirilmemiştir. Günümüzde ziyarete gelenlerin arındıkları bir havuz olarak geçer.

2.4. Bergama Yahudi Mezarlığı

Batı Anadolu’da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Yahudilerin antik dönemde Bergama’da yaşadıklarını kanıtlayan ilk bilgi MÖ 2.yy’a aittir. Pergamon antik kentinin Roma hâkimiyeti altında olduğu dönemde Yahudilerin varlığını bilmekteyiz. Şöyle ki Yahudilere destek amacıyla Roma Senatosu tarafından yazılan mektuplarda, Anadolu’da yer alan Yahudilerin yaşadığı kentler yazmaktaydı. Roma belgelerinden de Yahudilerin yaşadığına dair bilgiler almaktayız. Ephesos, Sardes, Pergamon gibi kentlerde Yahudiler için çıkarılmış özel kararnameler vardır. İbadet yeri izinleri, sünnet geleneğine dair yasaklamalar, vergi transferi izinleri kararnamelerin konuları arasındadır.⁷⁵ Bergama’daki kökenleri Roma dönemine dayanan Yahudilerin sonraları bu topraklarda kaldıkları düşünülmektedir. Tarih ilerledikçe, Osmanlı dönemi fethinden sonra Yahudilerin Bergama’da yaşadıklarını bilmekteyiz. Fakat Sefarad Yahudilerinin ilk göç dalgasında Bergama’ya geldiklerine dair bir kanıt yoktur. Sonraları Bergama’ya yerleştikleri kanısı geçerlidir. Günümüzde ise Bergama’da Yahudiler yaşamamaktadır. Fakat tarih sayfalarında, Bergama, Yahudilerin önemli yerleşim yerlerinden biri olarak kalmaya devam edecektir. Bergama Yahudileri hakkındaki bilgilerimizi bir toplumu, günümüzde en iyi şekilde anlayabileceğimiz mezarlık alanlarına bakarak çözmeye çalışıyoruz. Maalesef günümüzde Bergama Yahudi Mezarlığı döküntü halindedir, ayrıca mezarlık alanını tarihlendirmek de oldukça güçtür.

Öncelikle araştırmacıların Bergama’da Yahudilere ait eski ve yeni olarak adlandırdıkları iki mezarlık alanı olduğunu söylediklerini biliyoruz. Eski mezarlığının 20.yy’ın başlarından itibaren tahribatının başladığı ve günümüzde kaybolduğu söylenmektedir. Bu mezarlık alanının üzerine bir Rum Mahallesi

⁷⁵ Siren Bora, Yok Olan Batı Anadolu Yahudi Topluluklarından Biri: Bergama Yahudileri, **Şalom Gazetesi**, http://www.salom.com.tr/haber-107897-yok_olan_bati_anadolu_yahudi_topluluklarindan_biri_bergama_yahudilerI.html#_edn13

kurulduğunu bilmekteyiz. Şuan döküntü halinde bulunan mezarlık ise Yeni Bergama Yahudi Mezarlığıdır.⁷⁶ 1987 yılında Minna Rozen adlı araştırmacı Bergama ve Tire Yahudi Mezarlık alanlarını incelemiştir. Edindiğimiz bilgilerin büyük çoğunluğunu yaptığı araştırma sayesinde elde ediyoruz. Günümüzde tahrip edilmiş olan Bergama mezarlık alanı ve mezar taşları maalesef kötü durumdadır. Fakat Minna Rozen'in 1987 yılında fotoğraflama yapmış olması, bizim günümüzde bu fotoğraflar üzerinden çıkarımlar yapmamızı sağlamaktadır.

Bergama Yahudi Mezarlığının diğer mezarlıklardan farkı, mezar taşı olarak kullanılacak olan birçok taşın çevredeki terk edilmiş Yunan ve Bizans kalıntılarından alınmış olmasıdır. Sadece mezar taşları binalar için değil binalardaki taşlar da mezar taşı olarak kullanılmıştır.⁷⁷

Bergama Mezarlığındaki mermer taşların bir kısmı Bergama'daki "Kızıl Avlu" olarak bilinen Bizans Kilisesinin avlusuna taşınmıştır. Bu taşınan taşlar arasında 1882 tarihinde ölen Rabbi Mordekhai Varon'un karısı Rosa'ya ait bir mezar taşı vardır. Taş bir mermer sütunun geniş tabanından çıkarılmıştır ve şuan bakıldığında sütunu tabana bağlayan boşlukları fark edilir.⁷⁸

Bergama Yahudi Mezarlığı, yaklaşık olarak 700-800 metrekaaredir. Mezarlık içinde 15 mezar yer almaktadır. 15 adet mezar taşı vardır. Bunların 10 adedi okunaklıdır.⁷⁹

Yapılan araştırmalar bizi aydınlatmakta ve Bergama Yahudileri hakkında bilgilerimizi çoğaltmaktadır. Bergama'da yaşamış Yahudilerin bıraktığı izler ile İzmir Yahudileri hakkındaki bilgilerimizi arttırabiliyoruz. Mezar taşlarının üzerinde yer alan İbranice metinlerden ise Bergama Yahudilerine ulaşabiliyor, isimleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Bergama Mezarlığı Mezar Taşı İnceleme ve Yazıt Örneği başlığı altında bazı mezar taşlarının içeriklerini görebilirsiniz.

⁷⁶ Minna Rozen, "A Survey of Jewish Cemeteries in Western Turkey", **The Jewish Quarterly Review**, Cilt 83, Sayı1/2, Temmuz-Ekim 1992, (Jewish Cemeteries), s.78, Siren Bora, "Bergama Yahudi Mezarlığından Geriye Neler Kaldı", **Şalom**, 15 Ağustos 2018, (BYM) http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-107748-bergama_yahudi_mezarligindan_geriye_neler_kaldi.html , (30.05.2019)

⁷⁷ Rozen, Jewish Cemeteries, s.78

⁷⁸ Rozen, Jewish Cemeteries, s.78

⁷⁹ Bora, BYM, 15.08.2018

2.5. Tire Yahudi Mezarlığı

2.5.1. Tire Yahudileri

Tire, İzmir'e göç etmiş olan Yahudilerin evi niteliğindedir. Tire Bergama'ya nazaran çok daha fazla Yahudi barındırmıştır. 1490 lı yıllarda yaşanan göç dalgası öncesi Tire'de Yahudilerin yaşadığına dair elimizde somut olmayan deliller vardır. Göç dalgası sonrasında burada yaşayan Yahudilerin etkisiyle, bugün de var olan bir caddeye "Portekiz Caddesi" adı verilmiştir. 1841 yılında İzmir şehir merkezinde yaşanan büyük bir yangın sonrasında 40 Yahudi ailenin de Tire'ye taşınması ile birlikte Tire Yahudi nüfusunda büyük bir artış gözlenmiştir.⁸⁰

1880-90 arası dönemde Tire Yahudi nüfusu 1.029, 1914 yılında ise 1.872'dir. 1900lerin başında 300 Yahudi ailenin Tire'de yaşadığı tahmin edilmektedir. Nüfusun fazlalığı da direkt olarak mezarlık alanı ihtiyacını doğurmuştur. Ayrıca Tire'de 1910-11 ve 13 yıllarında meydana gelen kolera salgını, 1903 yılında yaşanan çiçek salgını, savaş, deprem ve yangınlarla birlikte Yahudi nüfusunda 1920lerden itibaren bir düşüş gözlenir.⁸¹

Nüfusun arttığı ve azaldığı dönemlerde de Yahudilerin ibadet alanları ve mezarlık alanı Tire'de kendini göstermektedir. Öncelikle sinagoglarından bahsetmek gerekirse, 1917 yılında Avram Galante, Tire'de var olan 3 adet Sinagogdan bahsetmektedir. Birincisi, "kaal yachan" veya "kaal de abacho" (Aşağı Sinagog) adlı en eski olan sinagogdur. İkincisi "kaal chalom" (Şalom Sinagogu) adlı Hayim Yermia'nın girişimi sayesinde 1937 yeniden inşa edilen sinagogdur. Son olarak üçüncüsü de "kaal de ariva" (Yukarı Sinagog) adında olan 1887 de inşa edilen sinagogdur.⁸²

2.5.2. Tire Mezarlık Alanı

Araştırmacılar Tire'de bilinen Yahudilere ait iki mezarlığın varlığından söz eder. Biri Kuruçeşme'de eski Rum Mahallesinde yer almaktaydı. Adı "Yahudi

⁸⁰ Galante, Juifs De Turquie, Cilt 3, s.331

⁸¹ Nahum, 19. ve 20. Yy, ss.20,206

⁸² Galante, Juifs De Turquie, Cilt 3, s.334

Mezarlığı” olarak geçmekteydi. Günümüzde maalesef bu mezarlığa ait elimizde herhangi bir buluntu yoktur. Diğer mezarlık ise daha büyük bir alana sahip olan, Alay Park’ındaki mezarlıktır. Günümüzde bu mezarlıkta bulunan kemikler ve mezar taşları ise Tire Ovası’nın Kızılyar semtinde tahsis edilmiş mezarlık alanında bulunmaktadır.⁸³

Avram Galante’nin 1904 yılındaki (O dönemde mezarlık alanı Alay Parkında idi) Tire gezisi sırasında gözlemlediği mezar taşları üzerinde en eskisi 1573 yılına tarihlenen bir mezar taşı gördüklerini yazmıştır. Bu gezi sırasında Avram Galante’ye rehberlik etmiş, Yahudi Cemaatinin başında yer alan Rabbi Nissim Joseph, 5.yy’a tarihlenen Yahudilere ait İbranice ve Yunanca mezar taşlarını gördüğünden bahsetmiştir. Tabi bu bilgi günümüzde kanıtlanabilir niteliğe maalesef sahip değildir. Aynı kişi Tire Mezarlığında 5141 (1381) yılına tarihlenen iki mezar taşının varlığından da söz etmiştir. Maalesef Avram Galante gezisi sırasında bu iki mezar taşına rastlamamıştır.⁸⁴

Fakat Avram Galante Tire Mezarlığında ilginç bir şeye rastladığını yazmaktadır. Mezarlığın içinde bir alanda, üstü büyük bir mermer ile kapatılmış bir çukur olduğunu söylemiştir. Mermerin üzerinde İbranice harflerle yazılmış “Geniza”(Günümüzde İzmir Yahudileri Okunamayan kitaplar ve yıpranmış dini objeleri anlatmak için kullanırlar) kelimesi yer almaktadır. Mermer, çukuru tam olarak kapatamamaktadır. Yanlarında boşluklar söz konusudur. Bu boşluklar arasından çukurun içinde eski dinsel kitaplar görülmektedir. Kitapların yapılan bir dini tören eşliğinde, “Pesah” Bayramı öncesinde, “Pizmonim” duası eşliğinde gömüldüğünü belirtilmiştir. Yahudilere ait çoğu mezarlıkta “Ley’i Gömme” (Kanunu Gömme) adı altında bu seremoni yapılır.⁸⁵ Bu seremoninin sadece Tire Mezarlığında değil geçtiğimiz yıllarda İzmir Yahudi Cemaatinin Hahamları ve mezarlık işlerinden sorumlu olan kişiler tarafından, İzmir’de Altındağ Yahudi Mezarlığında da yapıldığı biliyoruz.⁸⁶ Genizanın yapılma şartı dini kitaplarda tam olarak açıklanmamıştır. Fakat Yahudilerin ölen kişinin bedenini yakmadan veya herhangi bir zarar vermeden

⁸³ Siren Bora, Tire Yahudi Mezarlığında Yer Alan İki Mezar Taşı Kitabesinin

Düşündürdükleri, s.1

⁸⁴ Galante, Juifs De Turquie, Cilt 3, s.339

⁸⁵ Galante, Juifs De Turquie, Cilt 3, s.339

⁸⁶ İzmir Yahudi Cemaatinden Haham Moşe Mizrahi ile Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme sonucunda edinilen bilgidir.

direkt olarak toprağa gömdüklerini biliyoruz. Bunun amacı ölünün bedeninin sadece toprak ile temas etmesi ve toprağa karışmasıdır. Aynı şekilde kullanılan dini kitaplara ve objelere de ölüye uygulanan yöntem uygulanır. Kitaplar ve objeler kutsaldır ve kutsal olan beden gibi onlar da toprağa karışmaktadır. Kutsal olan objeleri yakmak ya da herhangi bir zarar vermek Yahudilere göre yanlıştır. Bu nedenle Geniza yapılması toprak altında kutsallığı saklamak olarak nitelendirilir.⁸⁷

Avram Galente'nin yaptığı çalışma 1900lerin başlarındadır. Günümüzde ise Tire mezarlık alanı da Bergama Mezarlığı gibi terk edilmiş haldedir. Fakat Bergama Mezarlığından farklı olarak elimizde daha çok verinin olmasının sebebi, Tire Mezarlığının şehrin dışında olması ve eskiden çevresinde binaların olmamasındandır. Taşlar binalar için kullanılmış fakat yine de İzmir'deki diğer mezarlıklara göre daha korunmuş durumdadır. Yine de şehrin dışına istiflenmiş şekilde bırakılmış bir sürü mezar taşı bulunmuştur.⁸⁸ Bu mezar taşlarından bir kısmı hakkında bilgileri "Tire Mezarlığı Mezar Taşı İnceleme ve Yazıt Örneği" konu başlığı altında bulabilirsiniz.

⁸⁷ Joe Blair, The Genizah Past and Present, **Gamliel Institute**, 11 Ağustos 2015, s.3

⁸⁸ Rozen, Jewish Cemeteries, s.77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İZMİR YAHUDİLERİNE AİT MEZAR TAŞLARI

Bir toplumun önemli özellikleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan bir diğer öge ise mezar taşlarıdır. Araştırılan mezarlıklardan elde edilen mezar taşları, İzmir’de yaşamış Yahudilerin isimleri, cinsiyetleri, meslekleri, ölüm tarihleri ve nedenleri, yaşları, medeni halleri gibi bilgileri bizlere göstermektedir. Bu özellikler hem mezarlıkları tarihlendirmemizde kolaylık sağladığı gibi hem de İzmir Yahudi toplumunun hangi yıllarda nerelerde yaşadığını gözlemlememiz açısından büyük önem taşır. İzmir’de şimdiye değin araştırılan ve gün yüzüne çıkarılmış Tire ve Bergama Yahudi Mezarlıklarında yer alan bazı mezar taşlarını inceleyeceğiz. Taşları incelerken, hangi dili kullandıkları, kullanılan süslemeler, yazıtlarda yer alan yazım teknikleri gibi önemli detayları da gün yüzüne çıkartmaya çalışacağız. İzmir Yahudi mezar taşlarının gelişim süreçlerini dil, materyal ve içerik açısından ayrı ayrı ele alınacaktır.

3.1. Bergama Yahudi Mezarlığı Mezar Taşı ve Yazıt Örneği

Bergama Yahudi Mezarlığından ele geçmiş olan mezar taşlarında gözlenen en önemli detaylardan biri yazıtlarda kullanılan dildir. 19.yy sonları ve 20.yy ‘ın başlarına tarihlenen bir grup mezar taşı şiirselliği açısından ilgi çekmektedir.⁸⁹ Bergama Yahudi Mezarlığından örnek olarak gösterebileceğimiz bir mezar taşı şiirselliği göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Mezar taşı David Refael’i karısı Via Ester’e aittir. Ölüm tarihi, miladi takvime göre, 29 Aralık 1926 tarihine, Yahudi takvimine göre ise 5686 yılına denk gelmektedir. Üzerinde yer alan yazıt oldukça şiirseldir.

David Refael’i karısı Ester’in Mezar Yazıtı Çevirisi;

Sel gibi süzölsün gözyaşları

⁸⁹ Rozen Jewish Cemeteries, s.79

**Doktorlar bitkin,
Bütün çareler bitap
Çocuklar öylece dururken kocası ağladı,
Ellerini tutarken karısının sanki kelepçelenmiş gibi⁹⁰**

(İbrani Takvim: 5686)

(Miladi Takvim: 1926)

Bergama Mezarlığında bulunan bu mezar taşı aslında bizlere bu topraklarda yaşamış Yahudilerin, İbranice dillerinin de gelişmiş olduğu göstermektedir. Bu denli canlı ve şiirsel bir dil kullanabilmek için o dile hâkim olmak gerektiğini gösterir. Bergama Yahudilerinin hepsi olmasa da bir kısmının İbranice dilini iyi kullandıklarını tahmin etmekteyiz. Aslında bu da bizlere 19.yy'ın sonlarında ve 20.yy'ın başlarında Tire ve Bergama gibi yerleşimlerde İbranice dili eğitimi veren okulların varlığını düşündürmektedir. Hatta Bergama'da yer alan Talmud Torah adında bir okulun varlığını ve 1898 yılına kadar Alliance Israélite Universelle tarafından da desteklendiğini biliyoruz.⁹¹ 1925 yılına kadar eğitim veren bu kurum İbranice dilinin Bergama'da yaşayan Yahudiler tarafından iyi bir şekilde öğrenmesine katkıda bulunmuştur.

3.2. Tire Yahudi Mezarlığı Mezar Taşı ve Yazıt Örneği

Tire Mezarlığın bulunduğu alan yerleşim yeri olarak coğrafi koşullara uygun olmadığı için bir bakıma Tire Mezarlığı diğer mezarlık alanlarına göre daha şanslıdır. Diğer örneklerde gördüğümüz gibi maalesef mezar taşlarının binaların yapımlarında kullanımı oldukça yaygın bir olaydır. Fakat bu mezarlıkta tam tersi bir olay varlığını gösterir. Mezar taşlarının mermer kullanılan yapılardan alınmış olacağı düşünülmektedir. 18. ve 19.yy'da genellikle mezar taşlarını, yer karoları ve eşik taşları mermer olan evlerden ve dükkânlardan aldıkları düşünüyor. Hala mezar

⁹⁰ Rozen Jewish Cemeteries, s.80

⁹¹ Rozen, Jewish Cemeteries, s.81

taşlarının alt kenar kısımlarında demir kapılara bağlanması için geçiş yerlerini gösteren delikler vardır.⁹²

Bu mezar taşları Bergama'da gördüklerimiz gibi şiirseldir fakat Bergama'dakilerden farklı olarak çoğu mezar taşının üstünde, kenar kısımlarına süslemeler yapılmıştır. Oldukça süslü ve özenerek yapılmış olan mezar taşlarına örnek olarak genç Yehudah Duenias'ın mezar taşını örnek gösterebiliriz.⁹³

Genç Yehudah Duenias'ın mezar taşının boylamasına geniş olduğu için, bir binanın büyük mermer duvarından alındığı düşünülmektedir. Üzerinde yer alan yazıtı çevreleyen kıvrımlı çizgi ve üst tarafında sağ ve sol köşelere konumlanan çiçek motifi ile son derece süslü bir mezar taşı olduğunu göstermektedir.⁹⁴ Bu örnek dışında Tire Mezarlığında yer alan birkaç gözle görülür çiçek ve çizgisel motifleri bulunan örnekler de söz konusudur.

Bergama Yahudi Mezarlığındaki gibi Tire Yahudi Mezarlığında da ele geçmiş olan mezar taşlarında gözlenen en önemli detaylardan biri yazıtlarda kullanılan dil olduğunu bilmekteyiz. İbranice dilinin Tire Yahudileri tarafından iyi kullanılmasının nedenleri arasında Tire'de varlığını bildiğimiz, 1933 yılına kadar açık kalacak olan, Rafael Danon'un girişimleri tarafından oluşturulmuş, daha sonra da Alliance Israélite Universelle tarafından da desteklenecek olan Talmud Torah okulunun kurulmuş olmasıdır.⁹⁵

Az önce belirtildiği gibi, Genç Yehudah Duenias'ın Mezar Taşı hem süsleme açısından hem de şiirsel ve süslü bir dil kullanılması açısından, Tire'deki mezar taşlarının 20.yy'ın başlarında geliştiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Genç Yehudah Duenias'ın Mezar Taşında Yer Alan Yazıtı;

Doğru Yargıç Mübarektir.

Kader, oğlum artık aramızda yok.

Sedir gibi delikanlı şimdi ağa takılmış bir balık gibi,

Her zaman uzandığı yatak yerine artık birçok taş var.

O artık gitti ve Siloh tekrar yükselene kadar cennette.

⁹² Rozen, Jewish Cemeteries, s.78,79

⁹³ Rozen, Jewish Cemeteries, 79

⁹⁴ Rozen, Jewish Cemeteries, 79

⁹⁵ Rozen, Jewish Cemeteries, 81

5671 yılının Av (5. Ay) ayında güneşı sönen Yehudah Duenias huzur içinde yatsın.⁹⁶

(İbrani Takvimi: 5671)

(Miladi Takvim: 1911)

Kullanılan süslü dilin yanında içinde barındırdığı acı ve kederi bize aktarması açısından Tire’de bulunan bu mezar taşının yeri ayrıdır. Bir annenin veya babanın ağzından genç yaşta vefat eden oğullarının ölümünü anlatmaktadır.

⁹⁶ Rozen, Jewish Cemeteries, 80

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İZMİR YAHUDİLERİNE AİT MEZAR TAŞLARI ANALİZİ

İzmir Yahudilerine ait mezarlık alanlarını ve gün yüzüne çıkartılan bazı mezar taşlarını tanıttıktan sonra bu mezar taşlarının dili, süslemeleri ve yazıtlarının içeriklerini de incelemek gerekmektedir. İzmir’de yaşamış çoğu Yahudi’nin Sefarad mezhebinden olduğunu bilmekteyiz. 1400lerin sonlarında yaşamış olan göç dalgası ile İzmir’e gelmiş Sefarad Yahudileri yanlarında geleneklerini ve adetlerini de getirmişlerdir. Yaptığım araştırmada İzmir’de yaşamış Yahudilere ait mezar taşlarının dünyanın birçok yerindeki Sefaradlara ait mezar taşları ile benzeştiği görülmüştür. Gerek kullanılan dil ve yazım tekniği gerekse yazıt içerikleri ve süsleme teknikleri açısından benzerlikler söz konusudur. Bu çıkarımdan anladığımız üzere Sefarad Yahudileri mezar taşları geleneklerini göç ettikleri alanlara da yansıtmış ve bazı değişiklikler dışında adetlerini devam ettirmişlerdir. İzmir Yahudilerinin yaşam şekilleri göz önüne alındığında dini anlamda değişikliğe gitmekten çekinen ve adetlerine oldukça düşkün olduklarını bilmekteyiz. Bu nedenle Avrupa Sefaradlarına ait mezar taşları ile benzerliğinin oldukça fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Bu konu başlığı altında; mezar taşlarının dil ve yazım tekniği, kullanılan materyal ve süsleme teknikleri, mezar yazıtları ve yazıtlarda yer alan kalıplar, ölen kişinin unvan, cinsiyet ve medeni hali, ölüm yaşı ve tarihleri, semboller ve mesleği, ayrıca mezar taşı işçilerini inceleyeceğiz.

4.1. Dil ve Yazım Tekniği

İzmir Yahudilerine ait mezar taşlarında kullanılan dil İbranicedir. Bu gelenek 20.yy’ın sonlarına kadar devam etmiştir. İbranice dilinin yanında bazı taşlarda İspanyolca dilini de görmek mümkündür. Gürçeşme Yahudi Mezarlığında ise Fransızca bir mezar taşına rastlanmıştır. Genellikle 20.yy’ın sonralından itibaren Türkçe, mezar taşlarındaki dil olmaya başlar. Kullanılan dilin oldukça sade olduğu mezar taşı yazıtlarıyla da karşılaşmıştır. Bunlar arasında genellikle ölen kişinin adı

soyadı ve ölüm tarihi yazılı olan mezar taşları vardır. Bu mezar taşlarının büyük çoğunluğu küçüktür. Sadece mezar yazıtı sığacak şekilde yapılmıştır.⁹⁷ Takip eden yıllarda çoğunlukla mezar yazıtının sağ ve sol yanlarında boşluklar bırakılmıştır. Ya da etrafını çevreleyecek şekilde geometrik motifler uygulanmış örnekler de vardır.

Mezar taşlarının üzerinde yer alan yazıtların ise çoğunlukla kazıma tekniğiyle yapıldığı bilmekteyiz.⁹⁸ Aşkenaz Yahudilerine ait mezar taşlarında da gözlense de bu özelliğin Sefarad Yahudilerine ait olduğunu bilmekteyiz. 19.yy'a tarihlenen mezar taşlarının bir çoğunun dillerinde şiirsellik gözlenir. Özellikle 20.yy'a gelindiğinde ise hem görsellik açısından hem de dilin yapısı ve içeriği açısından oldukça süslü cümleler yer almaya başlar. Hatta belli mezar taşlarının başlangıcı ve bitişlerinde belli kalıp cümleler dikkatimizi çeker. Mezar Taşı Yazıtı konu başlığı içerisinde kullanılan cümleleri detaylıca görebilirsiniz.

4.2. Materyal, Şekil ve Süsleme Tekniği

İzmir Yahudi mezar taşlarında kullanılan materyal 17.yy'a kadar çoğunlukla taş iken sonraki yıllarda mermer kullanımında artış gözlenmektedir.⁹⁹ Küçük veya büyük kalıp mermerler kullanılmıştır. Önceki konularda da değindiğimiz gibi Yahudilere ait mermer mezar taşlarının eski mimari yerleşimlerden alınmış olma ihtimali vardır. Bunun yanı sıra bu durumun tam tersi olan mermerlerin sonradan yapılacak olan mimarilerde kullanılmış olduğunu da İzmir'de saptamış bulunmaktayız. Taş ve mermer mezar taşlarının çoğunun dikdörtgen olduğu gözlenmiştir. Fakat mezar taşı işçiliği açısından farklı şekiller de İzmir Yahudi mezar taşlarını süsler. Ayrıca İzmir'de kare mezar taşları da gözlenmektedir.

Bir diğer tarz ise bazı taşlarda gözlemlediğimiz genelde dikdörtgen mezar taşının üst bölümünün yuvarlatılmış olmasıdır. Bu şekildeki mezar taşları ise görünüş açısından dini kitabelere benzetilmektedir. Günümüzde de İzmir Yahudileri tarafından yaygın şekilde kullanılan bu stilin eski geleneklerden geldiği aşîkârdır.

⁹⁷ Bkz Resim 15.

⁹⁸ Bora, Mezar Taşları, s.53

⁹⁹ Bora, Mezar Taşları, s.52

Kitabe tarzı mezar taşlarının daha farklı çeşitleri de vardır. Örneğin İzmir’de bulunan bir mezar taşı dikdörtgen taşın direkt olarak kesilmesiyle değil üzerine kazıma tekniğiyle işlenmesi şeklinde yapılmıştır. Ayrıca yine aynı mezar taşında gözlediğimiz alt kısmında yer alan delikler de, mezar taşının, daha önceden yapılmış olan bir mimariden alındığının kanıtı niteliğindedir. Bir diğer taş kesim tarzı ise, üst kısmı yuvarlak fakat üst köşelerinde kıvrımlar bulunan mezar taşlarıdır. Bu kesim stili kitabe tarzında verilmiş örneklerle oldukça benzemektedir. Tek farkı sağ ve sol üst köşelerinin kesiminin tam yuvarlak değil daha kıvrık ve köşeli yapılmasıdır. Farklı kesim tarzlarının olduğunu söyleyebiliriz fakat İzmir Yahudilerine ait en çok görülen çeşit dikdörtgen olduğunu belirtmek gerekmektedir.

İzmir’de gözlenen mezar taşlarının, mezarın baş kısmına yatay ve dikey olarak yerleştirildiğini bilmekteyiz. Yatay olarak yerleştirme âdeti Sefarad Yahudilerine, dikey yerleştirme âdeti ise Aşkenaz Yahudilerine aittir.¹⁰⁰ İzmir’de de örneklerini gördüğümüz mezar taşlarının yatay olarak konulmasının nedeninin Yahudilere göre dikili taş ve put dikmenin ve önünde ibadet etmenin Yahudi din âlimleri tarafından yasak olarak kabul edilmesinden kaynaklanabilmektedir. Bu nedenle taşı yatay olarak yerleştirme âdeti İzmir’de bir süre devam etmiştir. Fakat daha sonraları Aşkenaz âdeti olan taşın dikey yerleştirilmesi geleneği benimsenmiş ve bu süreçte mezar taşları dikey olarak yapılmaya da başlanmıştır.¹⁰¹ İzmir’de bu geleneğin günümüzde de devam ettiğini biliyoruz.

Mezar taşlarının üzerinde yer alan süslemeler ise daha çok 19.yy’ın sonları ile başlar. Önceki dönemlerde nadir de olsa gözlenen süslemeler daha çok geometrik motifler ile kendini gösterir. Geometrik motiflerde birbirini takip eden aynı motif genellikle mezar taşının kenarlarını yazıt içinde kalacak şekilde sarar. Geometrik motifler ile birlikte bitkisel motifler de gözlenmektedir. Özellikle sağ ve sol üst köşede gözlenen çiçek motifleri oldukça fazladır. Ayrıca birçok obje çizimi de mezar taşlarını süslemektedir. Çizimler hakkında detaylıca bilgiye “ Meslek ve Semboller” konu başlığı altında ulaşabilirsiniz. Süslemelerin fazlaştığı dönemde ortaya çıkartılan mezar taşları çeşitleri, Sefarad Yahudilerinin geleneksel mezar taşları haline gelir. Fakat 20.yy’ın sonları ile birlikte mekanik işçiliğin artması, semboller ve

¹⁰⁰ Marcin Wodziński, “Tombstones”, **Jews in Eastern Europe**,<http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tombstones> (05.06.2019)

¹⁰¹ Bora, Mezar Taşları, s.52

süslemelerin azalmasına neden olur. Günümüzde kazıma tekniği kullanılmaktadır ve harflerin genellikle siyah boya ile boyandığı gözlemlenmiştir.

İlginç olarak İzmir Yahudileri tarafından mezarlar için kullanılmış sanduka tipleri gözlenir. Bu mezar stiline kökeni antik çağlara uzanmaktadır. Sanduka tipi mezarlar genellikle İzmir’de Gürçeşme ve Bornova Yahudi Mezarlıklarında gözlenmiştir. Yapılan araştırmalar sonucunda bu geleneğin farklı kültürler ile etkileşim halinde olan Yahudiler tarafından benimsendiğini görmekteyiz. Ayrıca mezar anıtı olarak obelisk formunda taşlar gözlenmiştir. Çoğunlukla Gürçeşme Yahudi Mezarlığında karşımıza çıkan bu dikilitaşların Mısırlılar tarafından mimaride oldukça fazla kullanıldığını bilmekteyiz. Obelisk formu anıtların olduğu mezarlar genellikle sanduka şeklinde yapılmış olup mezar taşları da Sefarad Yahudilerine özgü olan yatay biçimli olarak konumlandırılmıştır. Obelisklerin Antik Mısır’da gücün simgesi olduğu bilinmektedir. Bu şekilde İzmir Yahudileri de ölen kişilerin önemli ve güçlü kişiler olduklarını göstermek için bu formda taşları diktikleri düşünülmektedir.

4.3. Mezar Taşı Yazıtı

Yahudilere ait mezar taşlarında yer alan yazıtlarda kullanılan dilden söz etmiştik. 19.yy ile başlayan süslü dilde karşımıza çıkan belirli kalıp cümleler ve kelimeler gözlenmektedir. Mezar taşlarının genellikle başlangıç ve bitiş cümlelerinde bu kalıplar kullanılmıştır. Örneğin; aşağıda yer alan kalıp, bazı yazıtlarda başlangıç cümlesi olarak gözlenir.

ברוך דיין האמת

Latince harfler ile yazılışı; **“Baruh Dayan Haemet”**

Anlam karşılığı; **“Doğru Yargıç Mübarektir”**

“Doğru yargıç” kalıbı ile Tanrı anlatılmak istenmiştir. Yahudilikte Tanrının adları çok fazla kullanılmaz. Onun yerine farklı kelimelerle Tanrıya atıf yapılarak bahsi geçirildiği anlatılmak istenir. Yahudiler, Tanrının yargısının doğruluğuna olan inançlarını göstermek adına bu cümleyi mezar taşlarının başlarına ilâştirirler. Aslında

ölüm ile beraber Tanrının yargısının doğruluğuna inanmaya devam ettiklerinin de göstergesidir. Hem yaşarken hem de öldükten sonra inançları devam etmektedir.¹⁰²

Kullanılan bir diğer kalıp, genellikle mezar taşlarının sonlarında gözlenmektedir. Çoğunlukla ölüm ayı ve tarihi verilmeden hemen önce kullanılmaktadır.

[נוחו עדן]

Latince harfler ile yazılışı;

“Menuato Be Eden”

Anlam karşılığı; **“Huzur İçinde Yat/Mekânı Cennet Olsun”**

Bu kalıp cümle ölen kişinin ölümü sonrası cennette rahat etmesi istendiği için yazılır. Fakat kutsal kitap Tevrat’ta cennet ve cehennem hakkında çok fazla bilgi yoktur.¹⁰³ Sadece Musa’nın ölümünün anlatıldığı Tasniye kitabında diriliş hakkında bilgi vardır. Onun dışında Tevrat’ta cennet kelimesi geçmemektedir. Tanah kitaplarından yani din âlimleri tarafından Tevrat ve Zebur kitaplarının yorumlanması sonucu yazılmış kitaplarda cennet hakkında bazı açıklamalar yapılmıştır. Fakat Yahudilikte ahret inancının Tevrat’ta yer almaması mezar taşlarında bu cümlelerin varlığı hakkında bizleri düşündürmüştür.

Cümlede yer alan “Eden” kelimesi Tevrat’ın başlangıç kitabında Yaratılış bölümünde Âdem ile Havva’nın yaşadıkları yer “Eden Bahçesi” olarak geçmektedir. Bazı inanışlar Eden’i cennet olarak yorumlamaktadır. İzmir Yahudilerinin de mezar yazıtında bu cümleyi kullanmaları inanışları hakkında bizi bilgilendirmektedir.

4.3.1. Ölüm Tarihi ve Yaşı

Mezar taşlarında yer alan tarihler İbrani Takvimi esas alınarak yazılmıştır. İbrani takviminin yıl kısmı çoğunlukla rakamlar ile yazılmıştır. Fakat bazı mezar taşlarında yer alan tarihler İbranice harfler ile verilmiştir. Gimatriya adı verilen bu sisteme göre

¹⁰² Bora, Mezar Taşları, s.55

¹⁰³ Detaylı bilgi için bkz. Bora, Mezar Taşları, s.55

her harfin bir sayı değeri vardır ve bu sayı değerlerinin toplamı bize İbrani yılını vermektedir.¹⁰⁴

5678 yılına tarihlenen bir mezar taşı üzerinde hem harf ile hem de rakamlar ile ölüm yılı verilmiştir. **התשע** harfleri ile yazılan kelimenin harf toplamı (sağdan başlayarak), **ה** harfi 5 fakat (5000 olarak hesaplanır), **ת** harfi 400, **ז** harfi 20, **ח** harfi 70, **ט** harfi 8'dir. Toplamlar 5000+400+20+70+8 ise 5678 (1918) yılını bize vermektedir.¹⁰⁵

İbrani Takvimi dünyanın yaratıldığına inanılan zaman diliminde başlar. Günümüzde İbrani Takvimi 5779 yılında olduğumuzu göstermektedir. İzmir'de yer alan taşlarda yıl, çoğunlukla 4 basamaklı olarak verilmiştir. Fakat bazı taşlarda rakamın son 3 hanesi verilmiştir. Bunun nedeni olarak, İbrani Takvimindeki yılın Miladi Takvimine göre denk gelen yılını kolay hesaplamak olduğu düşünülmektedir. Mezar taşlarında yazılan yılın son 3 rakamına 1240 eklendiğinde Miladi Takvime denk gelen yıl ortaya çıkmaktadır.

İzmir'deki bir mezar taşının alttan bir üst satırında ölüm tarihi olarak 658 yazılmıştır. 658 yılına 1240 eklendiğinde 1898 yılı çıkmaktadır. Bu sonuç da Miladi Takvime denk gelen yılı bize göstermesi açısından önemlidir.

Yazıtlardaki aylar da yine İbrani Takvimine göre yazılmıştır. İbrani Takviminde aylar Rosh Hashanah (Yeni Yıl) ile başlar. Miladi Takvime göre genellikle Eylül veya Ekim aylarından birine denk gelir. Tam olarak Ekim veya Eylül ayına denk gelir diyemememizin sebebi, İbrani Takvimindeki ayların Miladi Takvimdeki aylar ile her yıl aynı denklikte gitmemesindendir. İbrani Takvimi ayın hareketlerine göre düzenlendiği için artık ay eklemesi yapılmaktadır.¹⁰⁶ Bu nedenle İbrani Takvimindeki ayların Miladi Takvimdeki karşılığına denk gelen aylar zamanla değişime uğramaktadır.

¹⁰⁴ Bora, Mezar Taşları, s.54

¹⁰⁵ Reading Hebrew Tombstones, Jewish Gen, <https://www.jewishgen.org/InfoFiles/tombstones.html> , (31.05.2019)

¹⁰⁶ İbrani ayları Kameri aylardır yani ayın hareketine göre düzenlenmiştir ve her biri 29 ve 30 gün sürer. Yeni ayın ilk görünüşü ile başlar ve bir sonraki yeni ayın ilk görünüşüne kadar geçen süreyi kapsamaktadır. Güneş Takviminde 12 ay olarak hesaplanan bir yıl, İbrani Takvimine göre 12,4 olarak hesaplanır. Bu farkın kapatılması için İbrani Takvimine belirli aralıklarla birer artık ay dediğimiz ay ilave edilir. Artık ay dediğimiz “VeAdar” her 19 yılda 7 kez eklenir. Artık ay olan bir yıla örnek olarak aylar şu şekilde sıralanır; Tişri, Heşvan, Kislev, Tevet, Şevvat, Adar, VeAdar, Nisan, İyar, Sivan, Tamuz, Av, İlul. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0brani_takvimi , (31.05.2019)

Taşlarda yer alan ölüm yaşları ise net olarak verilmemiştir. Genellikle ölüm yaşı yazılmaz. Araştırılan taşlar arasında ölen kişinin doğum yılı yazılı olan bir mezar taşına Bornova Mezarlığında rastlanmıştır. Ayrıca bazı mezar yazıtlarında ölen kişinin genç veya yaşlı olduğu çıkarımını yapabiliyoruz. Bazı örneklerde ölen kişinin annesi veya babası ağzından yazılmış mezar taşı yazıtlarında genç yaşta ölen oğulları veya kızları hakkında dramatik ve şiirsel cümleler vardır.

4.3.2. Cinsiyet, Unvan ve Medeni Hal

İzmir Yahudi mezar taşlarının bazıları üzerinde yer alan yazıtlar bize ölen kişinin cinsiyeti hakkında bilgi vermektedir. Var olan isimlerden yaptığımız çıkarımlar dışında bazı yazıtlarda ölen kişinin adı yer almayabilir. Hatta isim kısmı hasar görmüş yazıtlarla da karşılaşmış bulunmaktayız. Yazıtlarda yer alan şu kişinin oğlu veya şu kişinin kızı ibareleri bize cinsiyeti vermesi açısından önem taşır. İbranice בן/“ben” kelimesi “oğlu”, İbranice בת/“bat” kelimesi ise, “kızı” anlamına gelir. Örneğin; “Yaakov ben Yitzhak”, “Yitzhak'ın oğlu Yaakov” anlamına gelir. Bu şekilde ismin yazılı olmadığı yerlerde ben ve bat kelimelerinden, ölen kişilerin cinsiyetine ulaşılmaktadır.¹⁰⁷

Mezar taşlarında ölen kişiye duyulan saygının göstergesi olarak bazı kelimeler kullanılmıştır. Yazıtlarda gözlenen “Haadon Hanihbad” saygıdeğer beyefendi, “Hagiveret hanihbedet” saygıdeğer hanımefendi anlamına gelmektedir. Uzun kelimelerle yazmak yerine “heyhey” kısaltması ile de verilmiş örnekler vardır. Medeni hallerini hakkında bilgi sahibi olduğumuz örnekler de vardır. Mezar taşları yazıtlarında “Almanat” kelimesi “dul” anlamına gelir. “Hanaara” kelimesi ise evli olmayan kız anlamını taşır.¹⁰⁸

4.4. Meslek ve Semboller

Mezar taşları üzerinde yer alan yazıtlar dışında ölen kişi hakkında bize bilgi veren en önemli noktalardan biri sembollerdir. Ölen kişinin yaptığı mesleği

¹⁰⁷ Reading Hebrew Tombstones, Jewish Gen, <https://www.jewishgen.org/InfoFiles/tombstones.html> , (31.05.2019)

¹⁰⁸ Bora, Mezar Taşları, s.54,55

göstermesi bu açıdan büyük önem taşır. 17. Ve 18. yy İzmir mezar taşlarında semboller yer almaz. Daha çok sade görünümlü olması istenmiştir. Yahudilikte çizim ve resim çok da tercih edilmemektedir. Puta tapınma olarak algılandığı için önceki yıllarda semboller yoktur. Daha çok çiçek motifleri veya geometrik motifler dikkat çeker. Fakat 19.yy ile birlikte İzmir'deki mezar taşları üzerinde semboller yerlerini almaya başlar. Bize ölen kişi hakkında bilgi vermesi açısından büyük önem teşkil etmektedir. Mezar taşlarında en çok gözlenen çizimler arasında kişilerin meslekleri hakkında bilgi vermek adına makas, doktor aletleri, gözlük, kitap gibi objeler görülmektedir.

Kesici alet çizimi, ölen kişinin mesleğine delalet eder. Araştırmacıların bazıları neşter olarak yorumlamış, bazıları ise kasap bıçağı olarak yorumlamıştır. Diğer örnekte ise bir kitap ve gözlük vardır. Ölen kişinin din alimi olduğu şeklinde yorumlanabilir. İzmir'deki Yahudi mezar taşlarında sadece gözlüğün ve sadece kitabın ayrı ayrı çizildiği örnekleri de görmekteyiz. Bir mezar taşında ise makas çizimi görmekteyiz. Burada ise ölen kişinin terzi olduğunu düşünmekteyiz.¹⁰⁹ Sadece ölen kişinin mesleğini göstermesi için çizilen objeler değil Yahudiliği simgeleyen dini semboller de mezar taşlarını süsler. Bunlardan en çok görülenleri Davud yıldızı, şamdan, meşale ve çardak altında yer alan iki sandalyedir. İzmir'de de örneklerini gördüğümüz en ilgi çekici çizimlerden biri, bir çardak ve altına çizilmiş iki sandalyedir. Bu çizimi farklı şekillerde yorumlayanlar vardır.

Yahudilikte çardak önem taşıyan bir semboldür. “Çadır Bayramı” olarak bilinen “Sukot Bayramı”, Yahudilerin atalarının yıllarca çölde çadırlarda yaşadıklarından, atalarını anmak adına oluşturulmuş bir bayramdır. Bayramlarda çardaklar kurulur ve dini yemekler yenir. Mezar taşı üzerinde sembolize etmek istedikleri çadır bayramı olabileceği görüşü bir alternatiftir. Bir diğer görüş ise Yahudilikte evlilik yemini esnasında, evlenen kişiler bir çardağın altına geçmektedir. Bu nedenle mezar taşında yer alan çizimde çardak ve iki sandalye evlilik törenini temsil ediyor olabilir.¹¹⁰ Yapılan araştırmada ikinci görüş olan evlilik töreni tasviri daha geçerli bir kanıdır. Gürçeşme ve Bornova Mezarlıklarında bu sahnenin yer aldığı taşlar gözlemlenmiştir. En çok gözlenen sembollerden biri de Davud yıldızıdır. Yahudiliğin en önemli sembollerinden biri olan Davud yıldızı, genellikle mezar

¹⁰⁹ Bora, Mezar Taşları, s.54

¹¹⁰ Bora, Mezar Taşları, s.55

taşlarının üst ve orta bölümlerine konumlanmaktadır. Davud'un kalkanı olarak da bilinen yıldız sembolü Yahudiler için koruyucu, savunucu anlamlarını taşır. Gürçeşme Mezarlığında Davud Yıldızı sembolü bazı mezar taşlarında gözlemlenmiştir.

Dünyaya yayılmış ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Yahudilerin mezar taşlarında gördüğümüz semboller İzmir Yahudilerinden biraz farklılaşmaktadır. Genel olarak bakmak gerekirse İzmir Yahudilerinin mezar taşları özellikle Avrupa Yahudilerine nazaran oldukça sade kalmıştır. Birkaç örnek vermek gerekirse Yahudilerin mezar taşlarında genellikle, menorah (yedi kollu şamdan), Kipa (başlık), genellikle sinagogların girişlerinde yer alan bağış kutuları, sürahi, Yehuda Aslanı ve parmakların iki yana doğru açıldığı el figürleri gözlenmektedir. Özellikle Avrupa Yahudilerinde mezar taşlarında yer alan geometrik ve bitkisel motifler de İzmir Yahudilerine ait mezar taşlarına göre oldukça süslüdür. Fakat Gürçeşme Mezarlığında sıra dışı, süslü mezar taşı örneklerini unutmamak gerekir.

Parmakların dışarı doğru açıldığı iki el figürü, ölen kişinin Kohen soyundan olduğunu belirtir. Hz. Musa'nın kardeşi Aaron'un soyundan gelenler olarak bilinir. Günümüzde Kohen soyadlı olmayan fakat kökeninde Kohen soyadını taşımış kişilerin mezar taşlarında bu figürü görmek mümkündür. Üzerinde testi figürü bulunan mezarlarda Levi soyundan gelenler yatmaktadır. Menora, Yahudi mezarlarında, özellikle de kadınlara ait mezar taşlarında sıklıkla görülen yedi kollu şamdandır. Menora, Yahudiliğin en eski sembollerinden biridir. Menoralarda, yedi kollu şamdanın ortada bulunan ve en yüksek olan kısmı Tanrı'yı temsil etmektedir. Tanrı'nın ışığını temsil ettiği de söylenir.¹¹¹ Tevrat'ta da Tanrının ışığından bahsedilen bölümler söz konusudur.¹¹² Tanrı'nın ışığının temsili olduğu için oldukça kutsaldır ve mezar taşlarında gözlenmektedir. Belki de Tanrı'nın ışığının ölen kişinin ruhunu aydınlatması için mezar taşlarına işlendiği bir başka görüş olabilir. Mezar taşlarında yer alan bir diğer sembol ise Yahudiler tarafından kullanılan dini başlık olan "Kipa"dır. Ölen kişilerin din âlimleri olduklarını göstermesi açısından mezar taşlarına işlenmiştir. Bir diğer ilgi çekici sembol ise genellikle Avrupa Yahudilerine ait mezar taşlarında gözlenen bağış kutusudur. Yahudilikte de birçok inanışta olduğu gibi fakirlere ve muhtaçlara bağış yapmak sevaptır. Tanah kitabında yer alan bazı

¹¹¹ Cemeteries ana Cemetery Symbols <https://cemeteries.wordpress.com/category/jewish/>

¹¹² Tanah, Yeşaya 42/6, Zekeriya 4/6

bölümlerde bunu görmek mümkündür.¹¹³ Bu nedenle hayatları boyunca bağış ve sevap yapan kişilerin mezar taşlarında bağış kutusu çizimleri gözlenmektedir. Bir diğer sembol ise Yehuda Aslanıdır. Yakup'un dördüncü oğlu olan Yehuda'nın kabilesini sembolize eder. Yehuda ve aslan arasındaki ilişki Tevrat'ın Yaratılış bölümünde yer alır.¹¹⁴

4.5. Mezar Taşı İşçileri

Mezar taşlarının oluşumunda ve üzerinde yer alan yazıtların gelişimi ve objelerin resmedilmesinde en büyük paya sahip olanlar mezar taşı işçileridir. İzmir'de bilinen mezar taşı işçileri için herhangi bir eğitim alanı yoktur. Nesilden nesle devam eden işçilik olarak yıllarca süre gelmiştir. İzmir'deki mezar taşı işçilerinin İbraniceleri ileri düzeydedir. Hatta süslü bir dil ile şiirsel metinler yazmak o dile hâkim olmayı gerektirmektedir. İzmir'de bilinen İbranice eğitim veren okullarda eğitim aldıkları düşünülmektedir. İstanbul ve Milas gibi Yahudilerin nüfuslarının fazla olduğu yerleşimlerde de mezar taşı işçilerinin eserleri dikkat çeker. Bu iki şehirde, yazıtları neredeyse aynı olan fakat sonradan yazılmış olan mezar taşında yazım hataları yapılmış iki metin bulunmuştur.¹¹⁵ Bu da bize zamanla İbranicenin kullanımının azalmaya başlamasıyla hataların yaşandığını veya Yahudi olmayan taş işçilerinin varlığını düşündürmektedir. Ayrıca üzerlerinde yer alan metinlerin ve sembollerin işlenmesinde de el becerisi ve yetenek gerektirmektedir. Bazı mezar taşları üzerinde gerçekten oldukça fazla emek görmek mümkündür.

¹¹³ Tanah, Süleyman'ın Özdeyişleri, 22/22

¹¹⁴ Tevrat, Yaratılış 49/9 “Yehuda bir aslan yavrusudur. Oğlum benim! Avından dönüp yere çömelir, Aslan gibi, dişi bir aslan gibi yatarsın. Kim onu uyandırmaya cesaret edebilir?”

¹¹⁵ Rozen, Jewish Cemeteries, s.81

BEŞİNCİ BÖLÜM

İZMİR YAHUDİLERİNE AİT ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ

Mezarlar ve ölü gömme adetleri toplumların sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik yapıları hakkında ipuçları sunar ve hatta etkileşimde bulundukları topluluklarla ilgili bizleri aydınlatırlar. Kendi içinde ölüm anı, defin işlemleri, ölüm sonrası ve yas tutma gibi süreçler barındıran ölü gömme adetleri yalnızca bir çukur açarak ölen bedeni gömme işleminden ibaret değildir. Bu süreç sosyal ve kültürel açıdan ve ölüme bakış açısını anlamamız bakımından toplumdan topluma farklılık göstererek ritüellerini ve toplumsal uygulamalarını yorumlamamıza katkı sağlar. Buradan yola çıkarak bu bölümde İzmir Yahudilerinin kültürel kimliklerinden birini yansıtan ve inanç sistemlerini detaylı bir şekilde görebileceğimiz ölü gömme gelenekleri ele alınmıştır.

5.1. Yahudilikte Ahiret İnancı

Yahudilikte ölü gömme adetleri dünyaya yayılmış farklı kültürlerden etkilenmiş Yahudiler arasında farklılıklar gösterse de çoğunlukla gelenekler devam ettirilmeye çalışılmıştır. Ölü gömme gelenekleri daha çok Tevrat’a dayandırılmaktadır. Ölüyü gömmenin bir nedeni de ahiret inancıdır. Yahudilikte ahiret inancına Kutsal Kitap Tevrat’ta oldukça az değinilmiştir.

“Günümüz Yahudi yorumcularının bir bölümü temel kutsal metin “Tora/Tevrat”ta ölüm ötesi ve öte dünya konusunda fazlaca bir açıklama bulunmamasını, Musevi inanç disiplininin insanların bu gezegen üstündeki yaşamlarını merkeze alması ve bu dünyadaki gereksinimlerini karşılamayı hedeflemiş olmasıyla izah ederek bir bakıma Musevi inanç sistemini dünyevileştirdikleri de dikkat çekici olsa gerektir”¹¹⁶.

Ahiret inancı adına bir bilgiyi Musa’nın ölümünün anlatıldığı Yasa’nın Tekrarı bölümünde görmekteyiz. Tevrat’ta “Şeol” olarak nitelendirilen pek de

¹¹⁶ Yusuf Altıntaş, Yahudilikte Ahiret İnancı, **Din, Hayat**, Haziran 2012, (YHİ) s.37

belirgin olmayan öte dünya olarak algılanan yerin varlığı dışında herhangi bir bahis yoktur.¹¹⁷ Fakat Tanah kitaplarından yani din âlimleri tarafından Tevrat'ın yorumlanması sonucu yazılmış kitaplarda ahret inancı hakkında bazı açıklamalar öğrenebilmekteyiz.

Yahudilikte ahret inancının biçimlenmesinde elbette ki tarihsel süreçlerde yaşadıkları Babil sürgünü ve Pers kültürleriyle (MÖ 6.yy) karşılaşmaları ayrıca Büyük İskender'in doğu seferleri (MÖ 4.yy) büyük etki taşımaktadır.¹¹⁸ Bu nedenle tıpkı kültürel hayatta olduğu gibi Yahudiler ahret inancında da Mezopotamya ve İran uygarlıklarından beslenmişlerdir. Yahudiliğin ilk dönemlerinde ölen kişinin ruhunun toprağın altına "Şeol" yani karanlıklar dünyasına inildiğine ve orada ruhun, daha önce ölen atalarının ve akrabalarının arasına katıldığına inanılmıştır. Tevrat'a göre ölmek ve gömülmek, ölen kişinin ataları ile buluşmasıdır.¹¹⁹ Bu inanışa göre Şeol, bir koyu karanlık diyarı, dönüşü olmayan bir yerdir. Şeol inancının bazı din âlimleri tarafından cehennem olarak yorumlandığını bilmekteyiz.¹²⁰ Fakat inanış dünya üzerindeki tüm Yahudiler tarafından benimsenmemiş, Yahudilerin yaşadıkları sürgün ve işgaller nedeniyle karşılaştıkları farklı kültürlerin etkisiyle Ruh-Beden bütünlüğü inancı değişerek ruhun bedenden bağımsız olarak var oluşunu devam ettirmesi ve ruhun ölümsüzlüğü anlayışı zamanla yerini almıştır. Tabi ki kutsal kitapta geçen Şeol inancı da tamamen terk edilmemiştir.¹²¹ Fakat ahret inancının değişikliğe uğradığını söylemek mümkündür. Bazı kesimlerce tartışma konusu halini almıştır. Günümüzde hala din adamları tarafından tartışılan bir konudur. Veriler ışığında Yahudilikte ahret inancının tarihsel bir süreçten geçmiş olduğunu söyleyebiliriz.

İlk insanlardan bu yana bir kişiyi defnetme geleneğinin tatbik edilen bir uygulama olduğunu bilmekteyiz. Ölüyü gömmenin bir sonraki hayat inancı ile ilgili olduğu düşünülür. Bu nedenle ölü gömme öncesinde, sırasında ve sonrasında uygulanan ritüellerin tarihsel süreçte etkilendikleri kültürler tarafından şekillendiği düşünülmektedir.

¹¹⁷ Altıntaş, YHİ, S.37

¹¹⁸ Altıntaş, YHİ, S.37

¹¹⁹ Tevrat, Yaratılış, 25/8, Hakimler 2/10

¹²⁰ Ahmet Güç, Yahudilik'te Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler, **DergiPark**, Cilt 10, Sayı 1, 2011, (YDSAG), s.63

¹²¹ Altıntaş, YHİ, S.37

Yahudi inancında hâkim olan öldükten sonra ruhun atalarına kavuşacağı inancının tarihsel süreç içinde de bir yeri vardır. Erken Neolitik Dönemde karakterize edilmeye başlayan inanç sisteminde, ölü ataların ruhlarının tanrı niteliği taşıyabileceği ve mezar alanlarında çeşitli ritüeller gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Bu durum atalara saygıdan doğan bir tapınma şeklindeydi.¹²² Mezarlık alanlarının ölmüş ataların ruhlarıyla ilişkili olduğuna dair bilgileri, özellikle Çayönü ve Çatalhöyük gibi Neolitik Dönem merkezlerinde ele geçen kalıntılarla görmekteyiz. Ataları öldükten sonra bile kutsayan bu inanç sistemi muhtemelen zaman içerisinde Yahudilikte de kendini göstermiş ve etkisini yitirmemiştir. Hatta günümüzde Müslümanlıkta görülen mezarlık ve türbe ziyaretleri de atalara saygı niteliğinde olup, hatırlamak ve anmanın ötesinde onlara bir mekan yaratarak kutsallaştırma boyutunu almıştır. Dini kültürün de bu şekilde şekillendiğini söylemek mümkündür. Nihayetinde defin, yas ve kurban ayinleri de “atalar kültürünün” bir sonucu olarak gelişmiş olmalıdır.

5.2. Defin Öncesi

Ölüm haberi sonrasında, tüm dinlerde olduğu gibi Yahudikte de belirli adetler mevcuttur. Kitab-ı Mukaddes’de İbranilerin çeşitli matemlerinden bahsedilmektedir. Yahudilikte matem adetleri elbise yırtma, çul elbiseler giyme gibi geleneklerden bahsedilir.¹²³ Ayrıca yas tutan kimseler oruç tutar, toprak zemin üzerinde otururlar.¹²⁴

Bu gibi adetlerin bazılarının hala İzmir Yahudilerin tarafından uygulandığını bilmekteyiz.¹²⁵ Ölüm karşısında duyulan acının dışa vurma şekli olarak elbiselerini yırtmak, siyahlara bürünmek, yemekten ve içmekten kaçınmak ve üzüntüyü ifade eden çeşitli davranışlar kültürden kültüre farklılık göstermekle beraber genel olarak ölen kişinin yakınları tarafından sergilenen hareketler olarak karşımıza çıkar. Ancak

¹²²Sevil Özterzi, **Anadolu’da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açıdan Değerlendirilmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, ss. 12-13.

¹²³ Mehmet Ali Hacıgökmen, **Türklerde Yas Âdeti, Temelleri ve Sonuçları**, SÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹²⁴ Güç, YDSAG, s.65

¹²⁵ İzmir Yahudi Cemaatinden Haham Moşe ile Mayıs 2019 tarihinde yapılan görüşme sonucunda edinilen bilgidir. (Moşe Mizrahi)

Yahudilerde ölenin arkasından elbise yırtma, istemsiz gerçekleşen hareketin ötesinde bir geleneğe, ritüele dönüşmüştür.

Vefat haberi alındıktan sonra okunan duanın içinde “Dayan Ha-emet” kelimeleri geçmektedir. Mezar yazıtı bölümünde değindiğimiz gibi “Doğru Yargıç Mübarektir” anlamı taşımaktadır. Bu dini kalıp kelimeler Yahudilere ait mezar taşlarının başlangıç cümlesi olarak gözlenmektedir. Tanrının yargısına ve adaletine inandıklarının göstergesi anlamı taşımaktadır.

Yas tutan kişilerin gerçekleştirdikleri gelenekler söz konusudur. İzmir Yahudilerinde gözlenen geleneklerin başında vefat haberini alan kişinin kıyafetini yırtması vardır. Bu gelenek Tevrat’ta geçen oğlu Yusuf’un ölüm haberini alan Yakup Peygamber’in kıyafetlerini yırtmasına dayanmaktadır.¹²⁶ Ölüm haberi alınan kişinin yakınları da acılarını bu şekilde kıyafetlerinin bir parçasını yırtarak göstermektedirler. İzmir Yahudi Cemaatinin günümüzde bu âdeti yerine getirdikleri bilinmektedir. İzmir Yahudileri tarafında bu işleme “Kriyah” adı verilmektedir. Ebeveynler, eşler, çocuklar veya kardeşler için yas tutanlar geleneksel olarak genellikle cenaze hizmetinden hemen önce Kriyah ayinine katılırlar. Bu ayin, giysinin görünür bir bölümünü (örneğin yaka, cep) yırtmaktan ibarettir. Yırtık giysi yedi günlük yas dönemi boyunca giyilir.¹²⁷

“Havra Kedişa”, “Kutsal Arkadaşlar” anlamına gelir. Yahudilikte ölen kişiyi hazırlayan ve defin öncesi işlemlere yardımcı olan kişiler anlamına gelir. Bu kimseler genellikle ölen kişinin yakınlarından oluşur ve ölüye olan saygılarını göstermek adına kişiyi defin işlemine hazırlarlar. Eğer mezarı kazan kişi bulunmuyorsa, mezarı bu toplulukta bulunan erkek üyeler kazar. Günümüzde İzmir Yahudileri tarafından bu işlemleri yapmak için gönüllü kişiler bulunmaktadır.¹²⁸ Bu kimseler gönüllü olarak çalışan kişiler olup Yahudiliğe göre onursal bir hareket sergilemektedirler.

Defin için ölünün hazırlanma süreci Tahara olarak adlandırılır. Tahara terimi defin hazırlanma sürecine verilen genel isimdir. Bu aşamalar ölüye olan saygıyı

¹²⁶ Tevrat, Yaratılış, 37/34-35, “Yakup üzüntüden giysilerini yırttı, beline çul sardı, oğlu için uzun süre yas tuttu. Bütün oğulları, kızları onu avutmaya çalıştırlarsa da o avunmak istemedi. “Oğlumun yanına, ölümler diyarına yas tutarak gideceğim” diyerek oğlu için ağlamaya devam etti.”

¹²⁷ Temple B’nai Israel’s Guide to Jewish Funeral Practice, https://bnaiisraeleaston.org/wp-content/uploads/sites/116/2013/12/Guide_to_Jewish_Funeral_Practice.pdf , (05.06.2019)

¹²⁸ Moşe Mizrahi

göstermek adına yapılmaktadır. Yahudilikte ölen kişinin temiz olarak gömülmesi istenir. Beden yıkanır ve eğer kanama varsa durdurulur ve ölü kanıyla birlikte gömülür.¹²⁹ Kan, Yahudilikte önemli bir yer taşır. Tevrat'ın bazı bölümlerinde kanın “yaşam” ve “yaşamın gücü” olarak tabir edildiği bilinmektedir.¹³⁰ Bu nedenle ölünün üzerinde kan bırakılmaz ve kutsal olarak bakıldığı için birlikte gömülür. Beden üzerine Tahrihim adı verilen bir kefen, kefenin üzerine de Tanrının adlarından birini simgeleyen Şin harfine benzetilerek bir kuşak sarılır. Tabutun içine “Sovev” denen bir örtü serilir. Eğer kişinin talliti varsa, tallit sovev olarak kullanılır. Tallit bir daha kullanılmaması için uç kısmından kesilir.¹³¹ Bu gelenekler yüzyıllardır değişmeden İzmir Yahudilerince de devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Defin işlemlerinde de yine yıllardır uygulanan gelenekleri görmekteyiz.

5.3. Ölünün Defnedilmesi

Ölen kişinin defin işlemlerinde de belirli adetler yüzyıllardır devam etmektedir. Kutsal kitaplara dayanan bu gelenekler, inanışlar sonucu oluşmuştur. İnanişe göre ölüyü gömmeden önce gözlerinin kapatılması gerekmektedir. Bu adet Tevrat'ta geçen şu ifadelere dayanmaktadır. “ *Seninle birlikte Mısır'a gelecek, soyunu bu ülkeye geri getireceğim. Senin gözlerini Yusuf'un elleri kapayacak.*”¹³² Neredeyse evrensel olan bu adet ölümün uykuya benzetilmesiyle açıklanmıştır.¹³³

Yahudilikte ölüyü gömmeye olabildiğince hızlı yapılmalıdır. Hatta olabilirse aynı gün içinde gömmek daha uygundur. Tevrat'ta kişi suçlu biri bile olsa hemen gömülmesi gerektiğini yazar.¹³⁴ Bu uygulamanın sıcak iklimlerde sağlıkla ilgili olarak düşünülmüş bir tedbir olduğu gibi, aynı zamanda cesede dokunmanın da doğru olmadığına dair belirtilmiş metinler vardır. Tevrat'ta Sara ve Rahel ile ilgili bölümlerde de defin hususunda acele edilmesi gerektiği çıkarımları yapılabilir.¹³⁵ Bu

¹²⁹ Clifford A. Hockley, Jewish Traditions Regarding Death And Dying, Ocak 2018, (JTRDAD) s.10

¹³⁰ William K. Gilders, Blood in The Hebrew Bible, **Oxford Bibliographies**, <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199840731/obo-9780199840731-0148.xml> (05.06.2019)

¹³¹ Hockey, JTRDAD, s.10

¹³² Tevrat, Yaratılış, 46/4

¹³³ Güç, YDSAG, s.66, Dipnot 50

¹³⁴ Tevrat, Yasanın Tekrarı, 21/23

¹³⁵ Güç, YDSAG, s.66,67, Tevrat, Yaratılış, 23, Tevrat, Yaratılış 35/19

inanişaya göre İzmir’de de, ölen kişi en yakın zamanda gömülmektedir. Ölüye dokunmanın da doğru olmadığı düşünülmektedir.¹³⁶ Hatta ölüye dokunmanın hem kirlenmek olarak hem de onun ruhuna yapılan bir saygısızlık olarak görüldüğü düşünülmektedir.

Ölen kişinin bedeninin yakılması ise Yahudilikte gözlenmez. Bedenin toprağa doğal yollarla karışması gerekmektedir. Ayrıca mumyalama da Yahudilikte uygulanmaz. Mumyalama ölünün bedeni ile oldukça fazla uğraşmayı gerektirdiğinden hem de çok fazla temas edileceği için, zarar vermemek adına bu uygulama gerçekleştirilmemiştir. Ahiret inancı bölümünde incelediğimiz üzere Yahudilerde ruh-beden arasındaki ilişki her zaman karmaşık olarak kalmıştır. Yahudilere göre yaşayan bir insan canlı bir ruh, ölü olan kimse ise ölü bir ruh olarak algılanmaktadır. Yahudilikte ölüm yok olmak değildir. Beden var olduğu sürece ruhun, varlığını Şeol’de sürdürmekte olduğuna inanılır.¹³⁷ Bu inanişaya göre ölüye dokunmak doğru olarak algılanmaz.

Tabut, mezara kadar ellerde taşınır. İzmir Yahudilerinde tabutun mezara kadar taşınması ve ölünün mezara gömülmesi esnasında bir haham eşliğinde dualar okunur. Ölü mezara kefen ile konduktan sonra İzmir’de Yahudi cemaati üyeleri ve orada bulunan kişiler tarafından yine dua eşliğinde mezarın etrafında yedi tur atılır. Bu gelenek İzmir Yahudileri tarafından sadece ölen kişi erkek olunca yapılır. 7 tur dönüş ile, ölünün ruhunun kötülüklerden korunacağına inanılır. Yahudilikte kutsal olan yedi rakamını ölü gömme geleneklerinde oldukça fazla görmekteyiz. Yas tutma sürecinin ilk yedi günü de acının yaşandığı ve hissedildiği, her gün ölünün ruhu için dua edildiği süreçtir. Fakat eğer gömülme tarihi bayramlara denk gelirse dönme yapılmaz. Dönerken edilen duada ise, Tanrı’dan ölen kişiyi affetmesi ve ruhunun rahat etmesi istenir. Okunan dua cumartesi günleri hariç her gün sinagoglarda söylenmektedir. Fakat bayramlarda bu dua okunmaz. Bu nedenle eğer gömülme işlemi bayrama denk gelirse dönme işlemi dua okunamayacağı için yapılmaz. Bayramlar Yahudilikte kutsal günlerdir. Özellikle Şabat günü yani Cuma akşamından cumartesi akşamına kadar olan süreç kutsal gün olarak sayılır ve ölüm

¹³⁶ Tevrat, Leviler, 21/11, “Hiçbir ölüye yaklaşmayacak. Ölen annesi, babası bile olsa kendini kirliletmeyecek”.

¹³⁷ Güç, YDSAG, s.68

bugün gerçekleşmişse gömülme yapılmaz. Şabat Yahudilikte en kutsal bayram ve gündür.¹³⁸

Mezarın üstü toprak ile kapatılır. Ölünün yakınları ilk olarak toprak atarlar. Bu işlem esnasında toprak atmak için kullanılan küreğin ucu her zaman yere bakmaktadır. Bir kişi üç kürek toprak attıktan sonra küreği diğer kişiye elden ele vermez. Küreği toprağa saplar ve diğer kişi topraktan alır. Mezarın üstü toprak ile dolana kadar devam eder. Ölüyü gömmek Yahudilerde kutsal bir görev olduğu inancı vardır.¹³⁹ İzmir Yahudilerinde ise bu gelenek devam etmektedir. Kürek elden ele geçirilmez, kürek yere bırakılır ve diğer kişi küreği yerden alır.

Antik dönemde cenaze törenlerinde, mezara çiçek bırakma geleneği vardı. Hatta çürüyen vücudun kokusunu engellemek için kokulu çiçekler ve baharatlar mezara bırakılırdı.¹⁴⁰ Günümüzde çoğu Yahudi Cemaati bu uygulamayı bırakmıştır. Geleneksel cenaze törenlerinde çiçek bırakma âdeti İzmir Yahudilerinde yoktur. Günümüzde çiçek yerine, Tevrat'a dayanan taş bırakma geleneği bazı kişiler tarafından devam ettirilmektedir. Tarih öncesine ait mağaralarda bile karşımıza çıkan defin sırasında konulan çiçek kalıntılarının Yahudilerde ölü gömme geleneklerinde yer bulmaması ilginçtir. Bunun nedeni muhtemelen çiçeklerin solup gideceği düşüncesinden ileri gelir. Yahudi kültüründe de ruh inancı hakim olduğu için büyük ihtimalle ölen kişinin silinmemesi adına böyle bir uygulama gerçekleşmez. Ruhun ölümsüzlüğü adına da çiçek bırakma ritüeli Yahudi inancında yoktur.¹⁴¹

5.4. Mezar Yeri ve Mezar Taşı Dikilmesi

Yahudilikte mezarlıklar antik dönemlerde ailelerin birlikte gömüldüğü yerler olarak bilinmektedir. Hatta bunu Tevrat'ta geçen şu cümleden anlayabiliyoruz; “Ölümü yaklaşıncı, oğlu Yusuf'u çağırıp, Eğer benden hoşnut kaldınsa, lütfen elini uyduğumun altına koy dedi, Bana sevgi ve sadakat göstereceğine söz ver. Lütfen beni

¹³⁸ Moşe Mizrahi

¹³⁹ Tanah, 2.Samuel, 2/5, “Davut onlara ulaklar göndererek şöyle dedi: “Efendiniz Saul’u gömmekle ona yaptığınız iyilikten dolayı RAB sizi kutsasın”.

¹⁴⁰ Hockey, JTRDAD, s.12

¹⁴¹ EstreyaSevak Vali, Mezar Taş Bırakmak, **Şalom Gazetesi**, 14.12.2016 Köşe Yazısı.

Mısır’da gömme”.¹⁴² Bu inanıştan dolayı Yakup Peygamber ataları ile birlikte gömülmek istemiş olabilir.¹⁴³ Yahudilik inancında ölünün babası ve atası ile birlikte uyuduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle günümüzde de İzmir Yahudileri ölen kişileri, ölen akrabalarının yanına veya yakınına gömmektedirler.

Mezar taşına “Matzavah”(anıt) denmektedir. Antik dönemlerde mezar taşları olmadığı için mezarın üstü taşlar ile kapatılırdı. Ziyaret eden kişi mezarı düzenlemek adına mezara taş bırakırdı. Antik dönemde mezara çiçek bırakmak yerine taş bırakılmasının inanışa göre çiçeğin solup yok olacağı fakat taşın konulan yerde uzun ömürlü kalacağıdır. Çiçek, yaşamın kısalığını gösteren önemli bir simge¹⁴⁴ olsa da taş, kalıcılığı günümüzde İzmir Yahudileri tarafından benimsenmiştir. Dini kitabın Yeşaya bölümünün 6. ve 7. Cümlelerinde insanoğlunu çiçeğe benzetildiğini görüyoruz. 6 “Ses, “Duyur” diyor. “Neyi duyurayım?” diye soruyorum. “İnsan soyu ota benzer, Bütün vefası kır çiçeği gibidir. 7 RAB’bin soluğu esince üzerlerine, Ot kurur, çiçek solar. Gerçekten de halk ottan farksızdır.”

Matzavah taşının mezara yerleştirilmesi geleneği ise bölgesel olarak farklılık göstermektedir. Bazı cemaatlerde defin işleminden bir hafta sonra, bazılarında ise otuz gün sonra mezar taşı konur. Daha önceki konularda işlediğimiz gibi Yahudiler mezar taşlarını ilk dönemlerde oldukça gösterişsiz ve sade yaparken, sonraları süslemeler gözlenir. Mezar taşları yatay ve dikey olarak değişmektedir. Genellikle yatay olan mezar taşları Sefaradlara, dikey olanlar ise Aşkenaz Yahudilerine aittir. Fakat günümüzde İzmir Sefarad Yahudilerine ait mezar taşlarında dikey uygulama görmek mümkündür.

5.5. Defin Sonrası

Ölünün defnedilmesinden sonra yas tutma süreci başlar. Ölen kişinin ardından tutulan yas ve uygulanan gelenekler neredeyse her toplumda gözlendiği gibi İzmir Yahudi cemaatinde de gözlenir. Ölüm haberi alındıktan sonra kriyah yani kıyafetlerin yırtılması geleneğinden bahsetmiştik. Aynı işlem cenaze bitiminde de

¹⁴² Tevrat, Yaratılış, 47/29

¹⁴³ Güç, YDSAG, s.68

¹⁴⁴ David Wolpe, Why Jews Put Stones on Grave, **My Jewish Learning**, <https://www.myjewishlearning.com/article/putting-stones-on-jewish-graves/> , (06.06.2019)

uygulanmaktadır. İzmir Yahudilerine göre kriyah yaptıktan sonra yırtılan kıyafet 7 gün boyunca giymeye devam edilir. 7 günün sonunda kıyafet çıkarılır. Fakat 7 günün sonrasında da arzu edenler aynı yırtık kıyafeti giymeye devam eder. Bazen sonraki haftalarda birkaç gün ölüyü anmak ve acısını göstermek adına yırtılmış kıyafet giyenler vardır.¹⁴⁵ İlk yedi gün kıyafetin giyilmesinin zorunlu olmasının nedeni matem ilk aşamasının yedi gün sürmesidir. Bu aşamaya İbranice yedi anlamına gelen Şiva” denir. İzmir Yahudileri bu sürece Ladino dilinden gelen yedi anlamına gelen “Siyete” demektedir. Bu yedi gün birinci derece yakınları olan matemliler yerde oturmaktadır. Bu geleneğin Tanah kitabına dayandığı bilinmektedir.¹⁴⁶ İzmir Yahudilerince bu sürece “Siyeteye oturmak” tabiri kullanılmaktadır. Vefat sonrası yas tutan yakınlarına ise “Avel” denir. Avellerin yerde oturması çektikleri acıyı simgeler. Yedi gün süre zarfında matemli olan kişilere destek amaçlı ev ziyaretine gelen insanların onlara yardımcı oldukları bilinir. Ölüm sonrası çekilen acılarını azaltmak ve onlara destek olmak adına eve gelen kişiler Yahudilerin inanışına göre büyük bir sevap işlemiş olurlar. Geleneksel olarak, Siyete sırasında yas tutanlar banyo yapmazlar, deri ayakkabı giymezler ve / veya takı takmazlar, erkekler tıraş olmaz ve birçok toplulukta yas tutanların evlerinde büyük duvar aynaları kaplanır.¹⁴⁷ İzmir Yahudilerinde Şabat'ta yas tutulmaz, defin işlemi de Şabbat'ta gerçekleşmez, fakat Şabat günü yedi günden biri olarak sayılır. Rosh Hashanah ve Yom Kippur gibi bazı tatiller, yas süresini tamamen iptal eder. İzmir Yahudileri definden sonra eve gelindiğinde ilk duada mum yakarlar. Aynı mum yedi gün boyunca her gün yakılır ve söndürülür. Bazı cemaatlerde ise yedi gün hiç sönmeyen bir mum yakılır. İzmir’de yedinci gün ise yakılan mumun kendiliğinden sönmesi beklenir. Sonrasında bir ay süre boyunca haftada bir mum yakılmaya devam edilir.¹⁴⁸ Mum yakmak, İzmir Yahudilerinde önemli bir simgedir. Mum, ölen kişinin ruhu için yakılır.¹⁴⁹ Ölen kişinin arkadaşlarına ve sevdiklerine hayat boyunca

¹⁴⁵ İzmir Yahudi Cemaati Hahamı Moşe Mizrahi ile yapılan görüşmeden alınan bilgidir.

¹⁴⁶ Tanah, Yeşaya, 3/26, “Siyon’un kapıları ah çekip yas tutacak; Kent, yerde oturan, Terk edilmiş bir kadın gibi olacak”

¹⁴⁷ Hockey, JTRDAD, s.16

¹⁴⁸ Moşe Mizrahi

¹⁴⁹ Tanah, Süleyman’ın Özdeyişleri, 20/27, “İnsanın **ruhu** RAB’bin ışığıdır, İç varlığın derinliklerine işler.”

getirdiği ışığın bir sembolü olarak da yakıldığı bilinmektedir.¹⁵⁰ Ölen kişinin arkasından mum yakma geleneği Alevilik inancında da mevcuttur. İnanişâ göre ölünün bulunduğu oda, ölünün ruhu eve gelip dolaştığı inancından dolayı bazen kırk gün boyunca mumlarla aydınlatılır.¹⁵¹

Yahudilikte vefattan sonra ilk yedi günü içinde barındıran otuz günlük sürece “Şloşim” denir. İbranice de “otuz” anlamına gelmektedir. Bir yıl dolana kadar her ay ölen kişinin ruhu adına mum yakılma âdeti devam eder. Bu süreçte her ay Aramice olan Kadiş duası okunur. Bir yılı doldurduktan sonra ise her yıl Kadiş okuyup mum yakma geleneği devam etmektedir. Kadiş duasında, ölen kişinin yakınlarının isyan içinde olduğundan, Tanrıya sığınmaları ve onun adaletine inanmalarını söyler. Ne kadar Yahudilikte ahret inancının karmaşık olması gözlense de, ölen kişinin ruhunun Tanrıya hesap vereceğine inanlar da vardır. Yakınlarının okudukları Kadiş duası ile ölen kişinin ruhu Tanrıya karşı yüceltilir.

Vefatın gerçekleştiği ilk yılda mezarlık sadece Şloşim günün ve bir yılın sonunda ziyaret edilmektedir. Devam eden yıllarda ise Roş Aşana ve Yom Kipur bayramlarından önce mezarlıklar ziyaret edilir.¹⁵²

Ayrıca bir gelenek daha olan ölüm haberi sonrası oruç tutmaya da değinmek gerekir. Yas tutma sürecinde eski dönemde ilk gün oruç tutulduğu bilinir. Tanah kitabında da gözlenmektedir.¹⁵³

¹⁵⁰ Rabbi Michele Brand Medwin, Guide To Jewish Custom Regarding Death and Mourning, **Temple Sholom Monticello, NY**, s.21

¹⁵¹ Harun Yıldız, Alevi Geleneğinde Ölüm ve Ölüm Sonrası Tören ve Ritüeller, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Yaz 2007/42, s. 98.

¹⁵² Moşe Mizrahi

¹⁵³ Tanah, 2. Samuel, 1/12, “Kılıçtan geçirilen Saul, oğlu Yonatan ve RAB’bin halkı olan İsraililer için akşama dek yas tutup ağladılar, oruç tuttular”.

SONUÇ

Yapılan veri taramaları sonucu ulaşılan kaynakların incelenmesi ve yorumlanması, ayrıca mezarlıkların incelenmesi ve ölü gömme gelenekleri hakkında detaylı bilgilerin toplanması sonucu tezin yazım aşaması oluşturulmuştur. Daha önce farklı tarihlerde yapılan sayılı araştırmalara ek bir kaynak niteliğinde olan bu tez, İzmir Yahudileri hakkında bilgilerimizi zenginleştirmektedir. Tez sonucunda günümüzde bu konu hakkında ciddi bir araştırma açığı olduğu saptanmıştır. Müzelerde ve Yahudi Mezarlıklarında yer alan mezar taşlarının günümüzde çoğunun yayını yoktur. Yapılan araştırma giriş niteliği taşımaktadır. Tezin yazılması sonucu İzmir Yahudileri kökenleri, nüfusları, yaşam alanları, mezarlıkları, mezar taşları ve ölü gömme geleneklerinin toplu olarak bir kaynak içerisinde derlenmesi sağlanmıştır.

İzmir Yahudilerinin kökenlerinin yapılan araştırmalar ile somut olmayan veriler ışığında antik dönemlere dayandığı bilinmektedir. 1492 yılında İzmir'e göç eden Yahudilerin İzmir'in nüfusunda artışa sebebiyet verdiği gözlenmiştir. İzmir'e gelen Yahudilerin ilk olarak İzmir merkezi yerine Urla, Tire gibi çevre yerleşimlere göç ettiklerini öğrenilmiştir. O yıllarda İzmir'in ticari açıdan gelişmişliği ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Sonraki yıllarda ticaret geliştikçe İzmir'in şehir merkezine yerleşen Yahudilerin varlığını bilmekteyiz. Karataş bölgesinde yaşayan Yahudiler, ibadethanelerini de bu bölgelere inşa etmişlerdir. Yahudilerin diğer azınlık mahalleleri ile birlikte yaşadıkları gözlenmiştir. Ayrıca mezarlıklarını da oturdukları alana yakın yaptıkları sonucuna ulaştık. Yapılan araştırmalar Yahudilerin göç sonrası İzmir'de önemli bir rol oynadıklarını göstermektedir. Yaşanan doğal ve beşeri afetler ile yıllar boyunca Yahudilerin nüfusları artıp, azalmıştır. Fakat 1900lü yıllara gelindiğinde nüfuslarının otuz binlere ulaştığı gözlemlenmiştir. Sonraları yaşanan tarihi olaylar ile günümüze kadar azalarak gelmiştir. Tezin içerisinde araştırılmış mezarlıklar günümüzde kullanılmayan, eskiden defin işlemleri uygulanmış mezarlıklardır. Günümüzde defin işlemlerine açık olan, Altındağ Yahudi mezarlığı tezin içerisinde incelenmemiştir. İzmir Yahudilerinin mezarlıklarının neredeyse çoğunun günümüzde tahrip olduğu gözlenmiştir. Bu nedenle tarih sayfalarında araştırılan mezarlıklar, İzmir Yahudileri hakkında bilgilerimizi çoğaltmıştır. İzmir Yahudilerinin mezarlıklara kutsal bir bakış açısıyla yaklaştıkları ve geleneklerini bozmadan yıllardır İzmir topraklarında yaşadıkları sonucuna ulaşılmıştır. İlk olarak

Bahribaba Mezarlığının kullanıldığını, sonraları tam olarak defin işlemlerine açılış tarihlerinin belli olmayan Tire ve Bergama Mezarlıklarının en son da Bornova ve Gürçeşme Mezarlıklarının kullanıldığı sonucuna ulaşıldı. Araştırmalar sonucunda Bahribaba Maşatlığının, İzmir'in ilk Yahudi Mezarlığı olma ihtimali günümüzde devam etmektedir. Avram Galante'nin araştırması sonucunda İzmir'de Yahudilere ait ilk mezar taşının 1565 yılına tarihlendiği belirlenmiştir. Bu mezarlığın en eski mezarlık olduğunu göstermesi açısından elimizdeki en önemli delildir. Bahribaba Mezarlığı, Yahudilerin nüfuslarının artışı üzerine mezarlık alanı olarak küçük gelmiş ve büyütülmek istenmiştir. Fakat sonraları yaşanan gelişmeler sonucunda mezarlık alanı farklı sebeplerden ötürü inşaata açık hale getirilmiş, bir kısmına evler ve park inşa edilmiştir. 2013 yılında yapılan Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı sonucunda, çıkarılan kemikler ve mezar taşları da önceden yapılan araştırmaların kanıtı niteliğinde somut veriler elde etmemiz açısından büyük önem teşkil etmiştir. Bu çıkarımlar sonucunda mezarlığın Yahudilere ait en eski mezarlık alanı olduğu günümüzde en geçerli tezlerden biri niteliğini taşır. Tire ve Bergama Mezarlıklarının defin işlemine ne zaman açıldığı bilinmese de ortaya çıkarılan mezar taşları sayesinde 19.yy'da kullanıldıkları kesinleştirilmiştir. Sonrasında 20.yy ile beraber Gürçeşme ve Bornova Yahudi Mezarlıkları defin işlemine açılmıştır. Bu mezarlıklardan elde edilen veriler ve önceden yapılan araştırmalar sonucunda mezar taşları incelenmiştir. İncelenen mezar taşlarının yazıt çevirileri yapmıştır. Mezar yazıtlarının 17.yy'dan 19.yy'a kadar sade bir dil, sonrasında ise genellikle şiirsel bir dil ile yazıldığı gözlenmiştir. Mezar taşları da bu süreçler içerisinde yazıtlar ile paralel gitmiş şiirsel olmayan mezar taşları da görüntü açısından sadedir. Süslemeler ise 19.yy'ın sonları ile kendini göstermektedir. Süslemeler önce geometrik motifler olarak başlamış, sonraları bitkisel motifler eklenmiştir. Geometrik motifler olan mezar taşları genellikle zigzag motifinin yazıtı çevrelediği gözlenmiştir. Bazı mezar taşlarında ise bitkisel motifler mezar taşının üst kısmında gözlenmiştir. Gürçeşme Mezarlığında yatay ve dikey olan mezar taşlarında ve sandıkların mermer taş bloklarının üzerinde oldukça süslü geometrik ve çoğunlukla bitkisel motifler gözlenmiştir. Mezar taşlarında 17.yy'a kadar taş kullanılırken sonraları mermer kullanımı dikkat çekmektedir. Kullanılan mermerlerin, Tire gibi mezarlık alanlarında, önceden inşa edilmiş binalardan alındığını kanıtlayan veriler söz

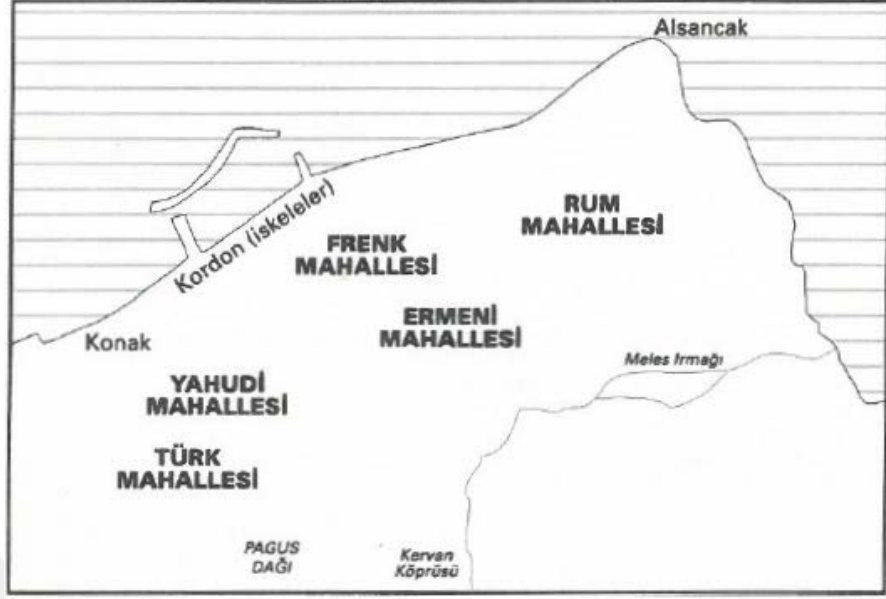
konusudur. Bazı mezar taşlarında binalara ait delikler gözlenmektedir. Mezar taşları genellikle dikdörtgen şeklindedir. Kare ve kitabe şeklinde olan mezar taşları da gözlenmiştir. Ayrıca İzmir Yahudileri tarafından en çok benimsenen mezar tarzı ise gömü yapıldıktan sonra sandık şeklinde mermer blokların mezarlığın üstüne konumlandırılmasıdır. Mermer blokların üstünde geometrik ve bitkisel motifler ilgi çeker. Ayrıca mezar yaşlarını genellikle sandığın kapağı olacak şekilde konumlandırıldığı gözlenmiştir. Ayrıca istisnai olarak dikey mezar yazıtları da vardır. Hem dikey hem yatay mezar yazıtlarının tek mezara yerleştirilmiş olması da ayrı bir tarzdır. Mezar yazıtlarının kazıma tekniğiyle yapıldığı sonucuna varılmıştır. Mezar taşlarında gözlenen yazıtlar ve süslemeler günümüzde mekanik işçisinin gelişmesiyle azalmıştır. Günümüzde ölen kişilerin fotoğraflarının bulunduğu mezar taşları söz konusudur. İzmir Sefarad Yahudilerinin mezar taşları yatay, Aşkenaz Yahudilerinin ise dikey olduğu gözlenmiştir. Fakat sonraları bu gelenek değişmiştir. Sefarad Yahudilerinin de dikey mezar taşı örnekleri gözlenir. Yazıtlarda yer alan kalıp cümleler İzmir Yahudilerinin Ahiret inançları ve ölü gömme inanışları hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. Yapılan araştırmalarda bazı mezar taşı yazıtlarının ilk ve son cümlelerinde kalıplar kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Mezar taşı yazıtlarında İbranice kullanılmıştır. Bu da İzmir’de mezar taşı işçilerinin İbranice diline hâkim oldukları sonucunu doğurur. Yapılan araştırmalar sonucunda İzmir şehir merkezinde, Tire’de ve Bergama’da İbranice eğitim veren kurumların olduğu ortaya çıkmıştır. Mezar taşlarının en sonunda ölen kişinin İbrani takvimine göre ölüm tarihi yazmaktadır. Bazı mezar taşlarında Miladi takvimin de yanına yazıldığı gözlenmiştir. Fakat dikkat çekici olan unsur bazı mezar taşlarında İbrani takvimine göre olan ölüm yılının İbranice harfler ile verilmiş olmasıdır. İbranicede her harfin bir sayı değeri vardır ve bu sayı değerlerinin toplamı ölüm yılını bize göstermektedir. İzmir Yahudileri ölüm yıllarını günümüzde Miladi takvime göre de vermektedir. Araştırılan mezarlıklarda doğum tarihi yazılı olan bir mezar taşı yoktur. Ölüm yaşı verilmiş mezar taşı yoktur. Fakat bazı mezar yazıtları ölen kişinin ailesinin ağzında yazıldığı için genç yaşta öldüğüne dair bilgiler edinilmektedir. Ayrıca ölen kişi bilge biri olduğunda da kullanılan kalıp kelimeler vardır. Bu kalıplar bize ölen kişinin yaşlı olduğunu göstermektedir. Mezar yazıtlarında diğer gözlemlenen unsurlardan biri cinsiyetlerin verilmiş olmasıdır. Bazen isim kısmı kırık olan mezar taşlarında kadın

veya erkek olduğunu anladığımız kalıplar kullanılmıştır. Medeni halleri hakkında bilgi veren kalıplar da gözlenmektedir. Mezar taşlarının üzerinde yer alan semboller ve çizimler de ölen kişinin mesleğini göstermektedir. İncelenen mezar taşlarında gözlük, kitap, makas ve bıçak gibi obje çizimleri bize ölen kişilerin gözlükcü, din alimi, berber, kasap veya doktor gibi meslek gruplarında çalıştıklarını göstermektedir. Ayrıca mezar taşlarının üstünde yer alan semboller de bizi bilgilendirmektedir. Yahudiliğin simgesi olan Davud'un Yıldızı mezar taşlarında gözlenmekte ve genellikle orta üst bölümünde yer almaktadır. Bir diğer ilgi çekici çizim ise çardak ve iki sandalyedir. Yahudilikte evlilik töreninde gelin ve damat çardak altında evlilik yeminlerini ederler. Çardak ve iki sandalye çizimi de evliliği simgelediği düşünülür. Mezar taşı işçilerinin yazıtlarda kullanılan İbranice bilgilerinin dışında zanaatkâr oldukları da bilinmektedir. Yapılan motifler ve çizimlerden yetenekli kişiler tarafından önem verilerek çizildiği düşünülmektedir. Bu da İzmir Yahudileri tarafından mezar taşlarının kutsal sayıldığını göstermektedir. Ölü gömme gelenekleri ise her toplumda farklılaşmaktadır. İzmir Yahudilerine ait ölü gömme geleneklerinin kökeninin Tevrat'a dayandığı bilinmektedir. Tevrat'ta yer alan metinlerden yapılan çıkarımlar sonucunda Yahudilerin adetleri gelişmiştir. İzmir Yahudilerinin ölü gömme geleneklerini olabildiğince koruyarak günümüze kadar getirmişlerdir. Yahudilikte Ahiret inancı hakkında Tevrat'ta çok fazla bir bölüm olmadığı için Yahudiler genellikle var olan hayatlarını dikkate alarak yaşarlar. Yahudilerin Ahiret inancının zamanla farklı kültürlerden etkilenerek günümüze ulaştığı sonucuna varılmıştır. İzmir Yahudilerinin ölü gömme gelenekleri ise defin öncesi süreç ile yani ölüm haberinin alınışı ile başlar, defin ve sonrası süreçlerde uygulanan gelenekler ile devam eder. Bu gelenekler arasında ölüm haberini alan kişinin kıyafetlerini yırtması gibi gelenekler Tevrat'ta gözlenmektedir. Bu gelenekler İzmir Yahudileri tarafından da uygulanmaktadır. Defin için ölünün hazırlanma sürecinde de ölüye dokunmadıklarını gözlemledik. Nedeni olarak ölen kişinin bedeninin kirli olduğu inancı ve ayrıca ruhuna olan saygılarını göstermek adına yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. Yahudilikte mumyalama veya bedeni yakma gibi gelenekler gözlenmemektedir. Ölünün bedenine verilen zararın ruhuna verilen zarar olarak görülmekte olduğu anlaşılmıştır. Bedenin direkt olarak toprağa karışması gerektiğine dair inanış söz konusudur. Defin sonrasında ise yas tutma sürecinde

çeşitli gelenekler gözlenmiştir. Ölüm sonrasında itibaren sayılan yedi günde her gün aynı mumun yakılıp söndürüldüğü, nedeninin ise ölen kişinin ruhunun, Tevta'ta Şeol olarak geçen karanlıklar diyarında aydınlanması için yapıldığı bilinmektedir. Aynı şekilde bir ay dolana kadar her hafta, bir yıl dolana kadar her ay ve sonunda bir yıl dolduktan sonra yılda bir ruhuna mum yakılması geleneği gözlenmiştir.

Sonuç olarak tez, İzmir Yahudilerinin mezarlıkları, mezar taşları ve ölü gömme gelenekleri hakkında ışık tutan bir kaynak niteliği taşımaktadır. Çıkarılan sonuçlar ile birlikte İzmir Yahudilerine ait bilgilerimizi, bir derleme niteliği taşıyan bu tez ile arttırmaktayız. Oldukça zengin bir kültüre sahip olan İzmir Yahudileri hakkında yapılan araştırmaların sayılı olması bizi bu tez yazımı esnasında oldukça zorlamıştır. Üç büyük ana kaynak üzerinden yapılan çıkarımlar sonucunda oluşturulan tez, İzmir Yahudilerine ait yazınları çoğaltmaktadır.

Şekil 1. İzmir Mahalleleri

Kaynak: Nahum, 19. ve 20 yy

Şekil 2. Karataş, Göztepe

Kaynak: Nahum, 19. ve 20 yy, s.50

Şekil 3. Karataş; İzmir Yahudi Smti

Kaynak: Nahum, 19. ve 20 yy, s.61

Şekil 4. Bahribaba Parkı

Kaynak: <http://www.levantineheritage.com/stroche.htm>

Şekil 5. Bahribaba Mezarlığının Bulunduğu Alan

Kaynak: <http://www.levantineheritage.com/stroche.htm>

Şekil 6. Bahribaba Maşatlık Görüntüsü (Mezar Taşları Sol Alt Köşede Görünmektedir)

Kaynak: <http://www.levantineheritage.com/smyrna.htm>

Şekil 7. Bahribaba Maşatlık Görüntüsü

Kaynak: <http://www.levantineheritage.com/smyrna.htm>

Şekil 8. Bahribaba Maşatlık Görüntüsü

Kaynak: <http://www.levantineheritage.com/smyrna.htm>

Şekil 9. Kız Lisesi

Kaynak: <http://www.levantineheritage.com/stroche.htm>

Şekil 10. Karataş Sokak Görüntüsü

Kaynak: <https://www.flickr.com/photos/9679871@N04/4693570937>

Şekil 11. Portekiz Sinagogu Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Yazıt

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 12. Şekil 12. Şalom Sinagogunun Girişinde Yer Alan İnşa Yazıtı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 13. Algazi Sinagogu Zemin Kat

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 14. İzmir Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı- BahriBaba Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 15. Avram Papo'ya Ait Mezar Taşı

Kaynak: Bora, Mezar Taşları, s.58

Şekil 16. Bornova Yahudi Mezarlığı Giriş Kapısı

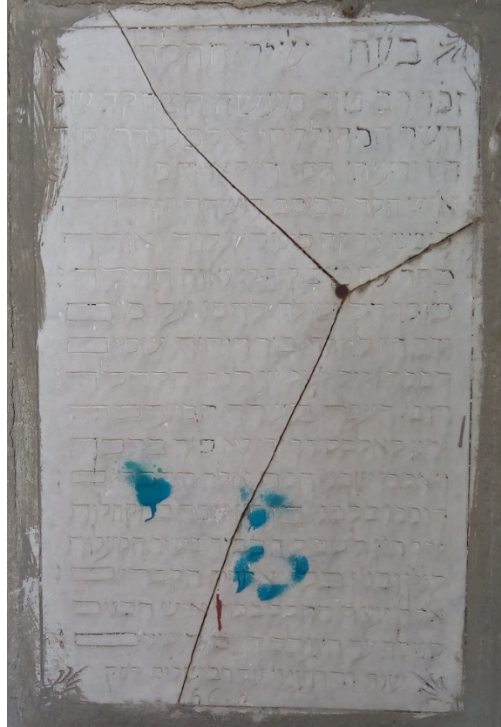
Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 17. Bornova Yahudi Mezarlığı Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan El Kabartması ve Yazıt

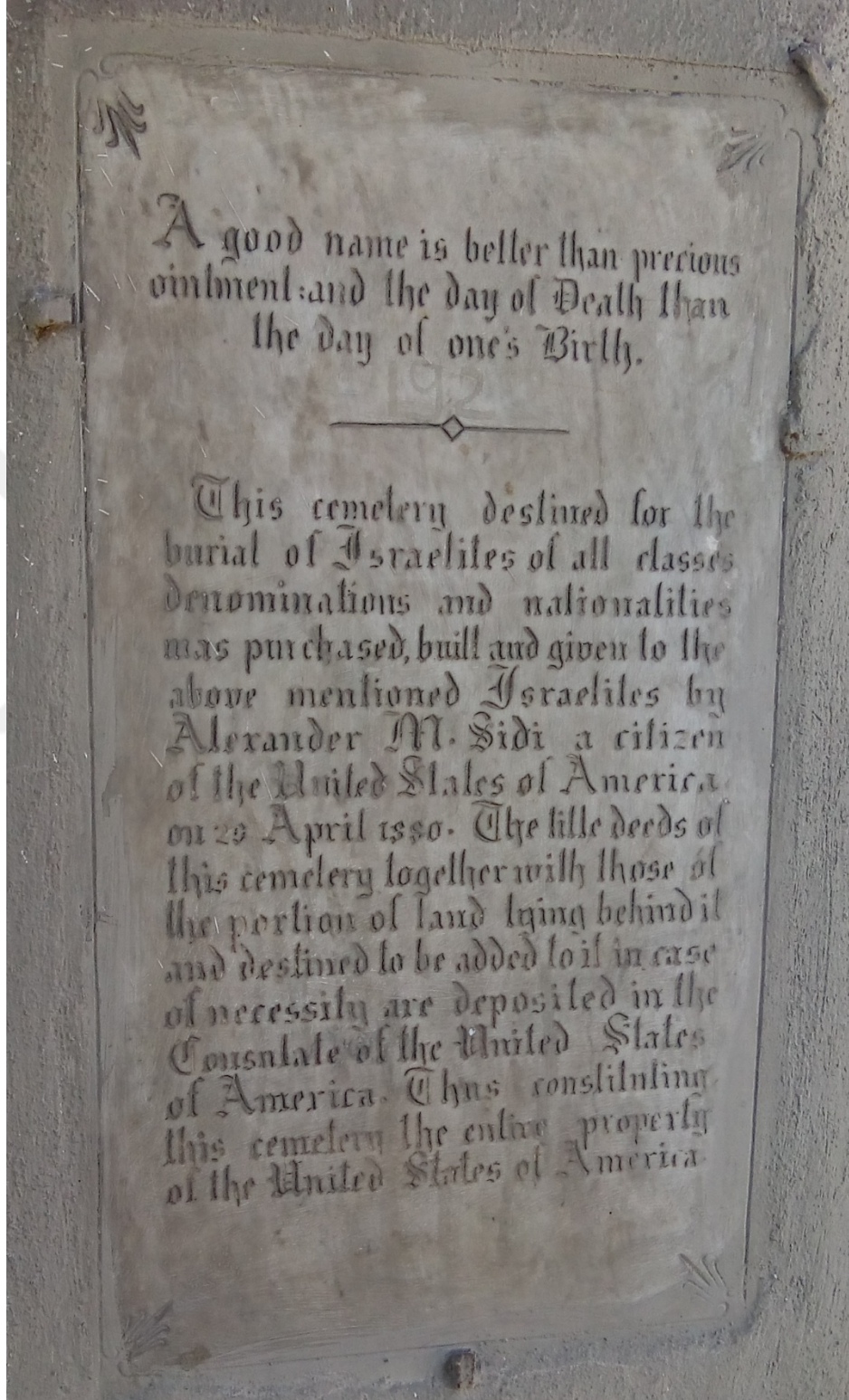
Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 18. Bornova Yahudi Mezarlığı Giriş Kapısı Arka Duvarında Yer Alan İbranice Yazıt

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 19. Bornova Yahudi Mezarlığı Giriş Kapısı Arka Duvarında Yer Alan İngilizce Yazıt

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 20. Bornova Yahudi Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 21. Bornova Yahudi Mezarlığı, Geometrik Motif Örneği

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 22. Bornova Yahudi Mezarlığı, Meryam Levi'nin Mezarı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 23. Şekil 23. Bornova Yahudi Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 24. Bornova Yahudi Mezarlığı Büyük Mezar Taşı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 25. Bornova Yahudi Mezarlığı Büyük Mezar Taşı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 26. Bornova Yahudi Mezarlığı Görkemli Mezar

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 27. Bornova Yahudi Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 28. Bornova Yahudi Mezarlığı Snadık Mezarlar

Kaynak: Rakel Mizrah

Şekil 29. Bornova Yahudi Mezarlığı Üstü Taş ve Toprak İle Kaplı Mezar

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 30. Bornova Yahudi Mezarlığı Üstü Toprak İle Kaplı Mezar

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 31. Bornova Yahudi Mezarlığında Yer Alan Mezar Taşı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 32. Bornova Yahudi Mezarlığı, Yüksek Ailesi Kabri

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 33. Bornova Yahudi Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 34. Bornova Yahudi Mezarlığı, Yüksek Ailesi Kabri

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 35. Bornova Yahudi Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 36. Bornova Yahudi Mezarlığı Meşale Sembolü

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 37. Bornova Yahudi Mezarlığı, Bitkisel Motif Örneği

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 38. Bornova Yahudi Mezarlığı, Doğum Yılı Yazılı Mezar Taşı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 39. Bornova Yahudi Mezarlığında Bulunan Mezar Taşı (evlilik sahnesi tasviri alt orta kısımda yer alır)

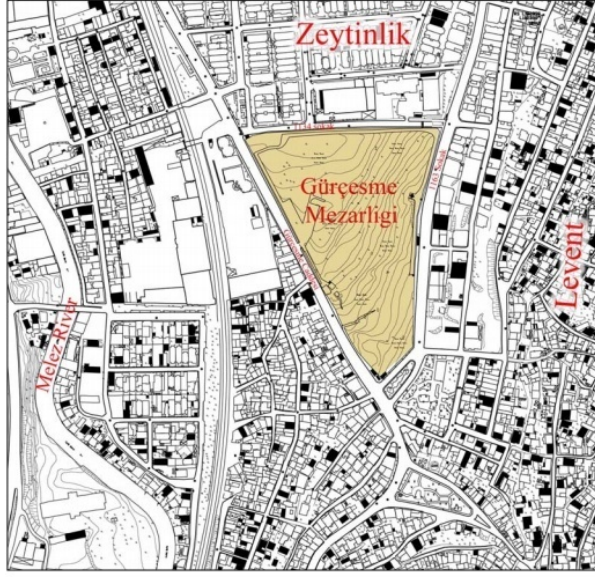
Kaynak: Siren Bora, Bornova, s.56

Şekil 40. İzmir Gürçeşme Yahudi Mezarlığı Girişinde Yer Almış Mermer Yazıt

Kaynak: Bora, Mezar Taşları, s.62

Şekil 41. Gürçeşme Yahudi Mezarlığı Haritası

Kaynak: http://www.jewish-heritage.org.il/moreshet/Uploaded_Files/documents/Izmir%20Cemetery1.pdf , (31.05.2019)

Şekil 42. Gürçeşme Mezarlığı Kuşbakışı

Kaynak: Eli Yüksek

Şekil 43. Gürçeşme Mezarlığı, Bahribaba Maşatlığından Gelen Mezar Taşları ve Kemiklerin Bulunduğu Alan

Kaynak: Eli Yüksek

Şekil 44. Gürçeşme Mezarlığı, Bahribaba Maşatlığından Gelen Mezar Taşları ve Kemiklerin Bulunduğu Alan

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 45. Hayim Palaçi'nin Mezarı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 46. Su Kaynağı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 47. Çakıl Taşları

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 48. Hayim Palaçi'nin Mezarı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 49. Gürçeşme Yahudi Mezarlığı Girişinde Yer Alan Dua Yazıtı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 50. Gürçeşme Yahudi Mezarlığı İçerisinde Yer Alan Yazıt

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 51. Gürçeşme Mezarlığı İçerisinde Yer Alan Teşekkür Yazıtı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 52. Gürçeşme Mezarlığı Bitkisel Motifler

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 53. Gürçeşme Mezarlığı Geometrik Motifler

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 54. Gürçeşme Mezarlığı Bitkisel Motifler

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 55. Çardak ve İki Sandalye Çizimi

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 56. Kitap Çizimi

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 57. Kitap Çizimi

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 58. Davud Yıldızı Sembolü

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 59. Davud Yıldızı Sembolü

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 60. Obelisk Tarzı Mezar Anıtı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 61. Obelisk Tarzı Mezar Anıtı Üzerinde Yer Alan Yazıt

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 62. Gürçeşme Mezarlığındaki Mikve

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 63. Gürçeşme Mezarlığındaki Mikve

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 64. Gürçeşme Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 65. Gürçeşme Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 66. Gürçeşme Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 67. Gürçeşme Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 68. Gürçeşme Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 69. Gürçeşme Mezarlığı

Kaynak: Rakel Mizrahi

Şekil 70. Bergama Yahudi Mezarlığı Girişi (2018)

Kaynak: Siren Bora, BYM

Şekil 71. Tire Yahudi Mezarlığı

Kaynak: Rozen, Jewish Cemeteries

Şekil 72. Kızıl Avlu'da Bulunan Mezar Taşı (Ölüm Tarihi; 1882)

Kaynak: Rozen, Jewish Cemeteries

Şekil 73. Behor Aharon Azar'ın Mezar Taşı (Ölüm Tarihi; 1868) (Üzerinde sadece kişinin adı, soyadı ve ölüm tarihi vardır)

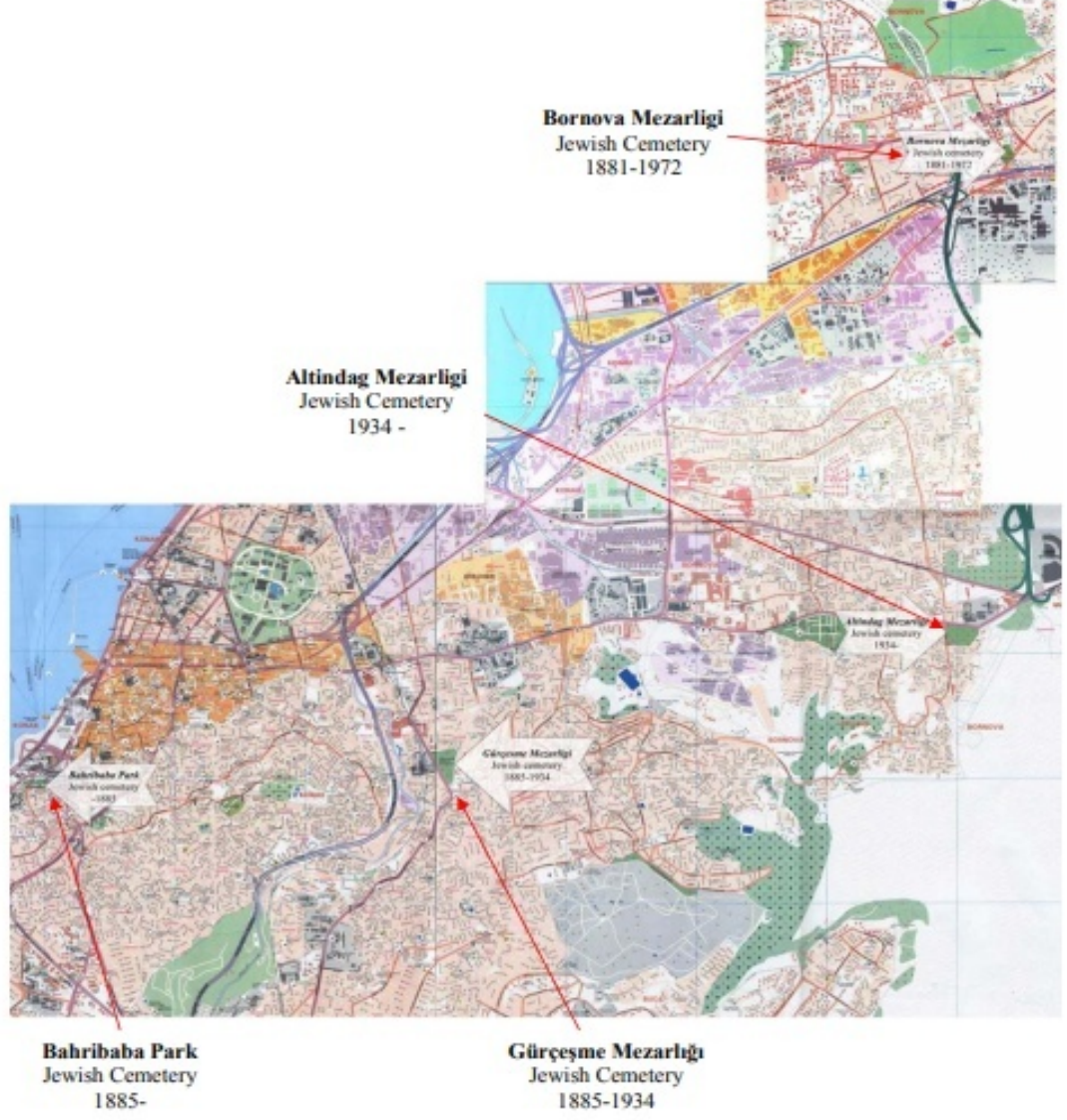
Kaynak: Bora, Mezar Taşları, s 58

Şekil 74. Tire Yahudi Mezarlığı

Kaynak: Rozen, Jewish Cemeteries

Şekil 75. İzmir Yahudi Mezarlıları Harita Gösterimi

Kaynak: http://www.jewish-heritage.org.il/moreshet/Uploaded_Files/documents/Izmir%20Cemetery1.pdf , (31.05.2019)

Şekil 76. David Refael'i Karısı Ester'in Bergama'daki Mezar Taşı (Ölüm Tarihi; 1926)

Kaynak: Rozen, Jewish Cemeteries

Şekil 77. Bergama Talmud Torah Okulu

Kaynak: Rozen, Jewish Cemeteries

Şekil 78. Tire Yahudi Mezarlığında Bulunan Delikli Mezar Taşı (Ölüm Tarihi; 1843)

Kaynak: Rozen, Jewish Cemeteries

Şekil 79. Genç Yehudah Duenias'ın Mezar Taşı

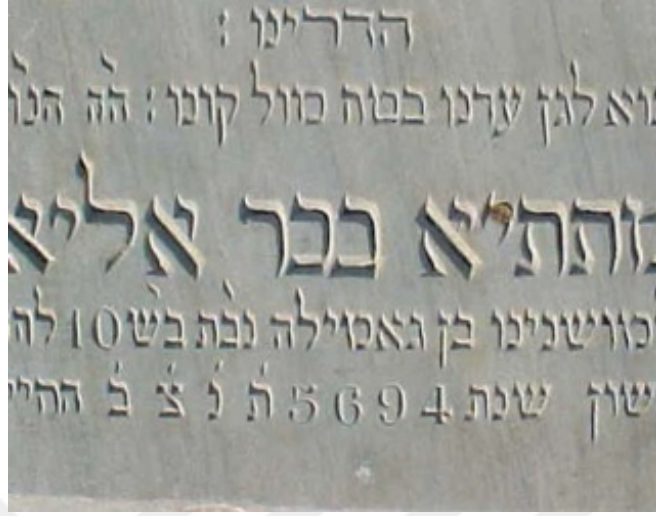
Kaynak: Rozen, Jewish Cemeteries

Şekil 80. Tire Yahudi Mezarlığında Bulunan Mezar Taşı

Kaynak: Rozen, Jewish Cemeteries

Şekil 81. Gürçeşme Yahudi Mezarlığında Son Gömülen Kişinin Mezar Taşı (tarih hem harf ile hem de rakam ile verilmiştir)

Kaynak: http://www.jewish-heritage.org.il/moresheet/Uploaded_Files/documents/Izmir%20Cemetery1.pdf , (31.05.2019)

Şekil 82. Makas Çizim

Kaynak: Bora, Mezar Taşları, s 58

KAYNAKÇA

Akurgal, Ekrem. **Eski İzmir I :Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, ss.11-13

Altıntaş, Yusuf. Yahudilikte Ahiret İnancı, **Din, Hayat**, Haziran 2012, (YHİ) s.37

Arslan, Hammet. “Geçmişten Günümüze İzmir Yahudileri: Yerleşme, Kurumsallaşma Süreci ve Mevcut Durum”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2, 2016, s.214

Arslan , Hammet. Tarihsel Süreçte İzmir Yahudi Cemaatinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumu, **Milel ve Nihal Araştırma Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2014, s.120

Blair, Joe. The Genizah Past and Present, **Gamliel Institute**, 11 Ağustos 2015, s.3

Bora, Siren. **Karataş Hastanesi ve Çevresinde Yahudi İzleri**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, İzmir, 2015, ss.21,22

Bora, Siren. “İzmir Bornova Yahudi Mezarlığı”, **İzmir Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2, 2015, s.49

Bora, Siren. İzmir’de Yahudi Mezarlıkları, Tarihçe, Kitabeler ve Smyrna Agorası’nda Yer Alan Yahudi Mezar Taşları, **Smyrna Kazı ve Araştırmaları**, 2017, s.46,48,50,51,55,59

Bora, Siren. “Bergama Yahudi Mezarlığından Geriye Neler Kaldı”,**Şalom**,15 Ağustos 2018, http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-107748-bergama_yahudi_mezarligindan_geriye_neler_kaldi.html (30.05.2019)

Bora, Siren. Yok Olan Batı Anadolu Yahudi Topluluklarından Biri: Bergama Yahudileri, **Şalom Gazetesi**, <http://www.salom.com.tr/haber-107897->

yok_olan_bati_anadolu_yahudi_topluluklarindan_biri_bergama_yahudilerI.html#_edn13

Bora, Siren. Bonfil, Selim. İzmir, **JGuide Europe**,
<https://jguideeurope.org/en/region/turkey/western-anatolia/izmir/> , (21.06.2019)

Cemeteries ana Cemetery Symbols
<https://cemeteries.wordpress.com/category/jewish/>

Delevi, Metin. ve Almaleh, Sento.” Elhamra Kararnamesi”, **Şalom**, 1 Ağustos 2012,
http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-82866-tarihte_haftanin_olayi_elhamra_kararnamesi__31_temmuz_1492.html (30.05.2019)

Doğır, Ersin. “Bornova’nın Kısa Tarihi”, **Egeden Dergisi** , Yıl 3, Sayı 9, Yaz 2011, s.29

Erginer, Elif. **2013 Yılı Konak Tünelleri Kurtarma Kazısı. 23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu**, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2015, s.83

Galante, Avram. **Histoire Des Juifs De Turquie, Cilt 2**, İstanbul Mat., 1986, s.251 / Cilt 3, ss.5,32,331, 339

Güç, Ahmet. Yahudilik’te Defin ve Sonrasına Ait Gelenekler, **DergiPark**, Cilt 10, Sayı 1, 2011, (YDSAG), s.63,65,66,67,68

Hacıgökmen, Mehmet Ali. **Türklerde Yas Âdeti, Temelleri ve Sonuçları**, SÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Hockley, Clifford A. **Jewish Traditions Regarding Death And Dying**, Ocak 2018, (JTRDAD) s.10,12,16

İzmir Yahudi Cemaatinden Haham Moşe Mizrahi ile Mayıs 2019 Tarihinde Yapılan Görüşme

Kaya, Önder. İzmir Sinagogları, **Şalom Gazetesi**,
http://www.salom.com.tr/arsiv/haber-101636-izmir_sinagoglari.html , (22.06.19)

Medwin, Michele Brand. Guide To Jewish Custom Regarding Death and Mourning, **Temple Sholom Monticello, NY**, s.21

Mutlu, Gülseren. Anadolu’da Orta ve Son Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri, **AÇÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 2018, Cilt: 4, Sayı:2, s.81

Nahum, Henri. **İzmir Yahudileri 19. ve 20. Yy**, çev. Esterya Seval Vali, İletişim Yay, İstanbul, 2000, ss.16,45,46,20,206

Özterzi, Sevil. **Anadolu’da Neolitik ve Kalkolitik Dönemdeki Mezar Tiplerinin ve Ölü Gömme Geleneklerinin Sosyokültürel Açidan Değerlendirilmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, ss. 12-13.

Reading Hebrew Tombstones, Jewish Gen,
<https://www.jewishgen.org/InfoFiles/tombstones.html> (31.05.2019)

Rozen, Minna. “A Survey of Jewish Cemeteries in Western Turkey”, **The Jewish Quarterly Review**, Cilt 83, Sayı1/2, Temmuz-Ekim 1992, (Jewish Cemeteries), s.78,81,

Sinagoglar, <http://www.turkyahudileri.com/index.php/tr/tarih/sinagoglar> , (22.06.19)

Tanah, **2. Samuel** 1/12, **2.Samuel** 2/5, **Yeşaya** 3/26, **Yeşaya**, 42/6, **Yeremya** 11/12, **Süleyman’ın Özdeyişleri** 20/27, **Süleyman’ın Özdeyişleri** 22/22 **Zekeriya** 4/6

Tevrat, **Yaratılış** 37/34-35, **Yaratılış** 46/4, **Yaratılış** 49/9, **Yasa’nın Tekrarı** 21/23, **Leviler** 21/11, **Yaratılış** 47/29, **Yaratılış** 25/8, **Hakimler** 2/10

Temple B’nai Israel’s Guide to Jewish Funeral Practice,
https://bnaiisraeleaston.org/wp-content/uploads/sites/116/2013/12/Guide_to_Jewish_Funeral_Practice.pdf , (05.06.2019)

The Jewish Cemetery in Gurcheshme, http://www.jewish-heritage.org.il/moresheet/Uploaded_Files/documents/Izmir%20Cemetery1.pdf , (29.05.2019)

Vali, Estreya Seval. Mezara Taş Bırakmak, **Şalom Gazetesi**, 14.12.2016 Köşe Yazısı.

Wodziński, Marcin. “Tombstones”, **Jews in Eastern Europe**, <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Tombstones> (05.06.2019)

Wolpe, David. Why Jews Put Stones on Grave, **My Jewish Learning**, <https://www.myjewishlearning.com/article/putting-stones-on-jewish-graves/> , (06.06.2019)

Yıldız, Harun. Alevi Geleneginde Ölüm ve Ölüm Sonrası Tören ve Ritüeller, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, Yaz 2007/42, s. 98